Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- 284 (CCLXXXIV)

Home Economics

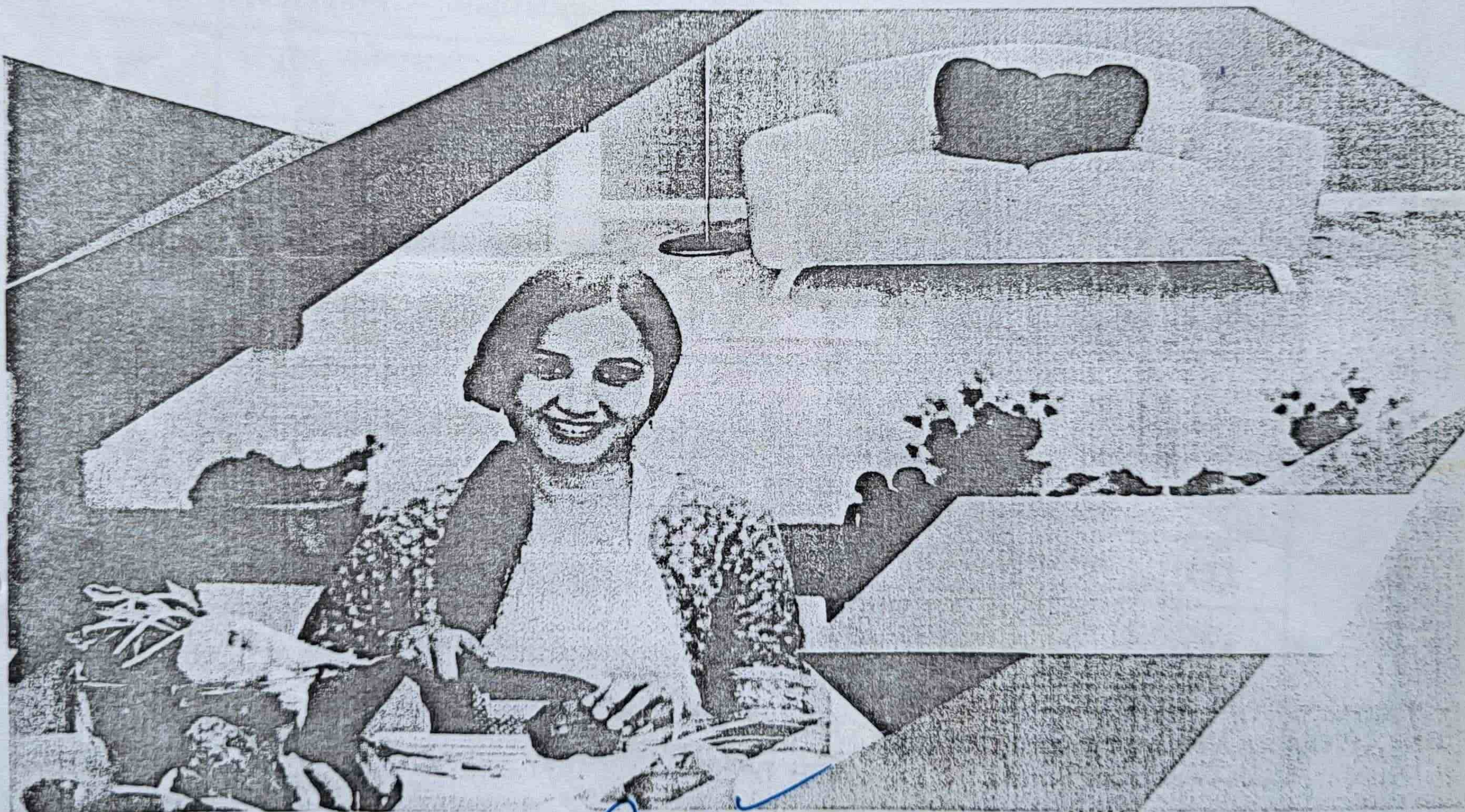

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

Editor:
Dr.Leena Kandlkar
Principal
Indirabai Meghe Mahila
Mahavidyalaya. Irwin Chowk,
Morshi Road, Amravati.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

20	किशोरवयीन मुलींच्या शारीरिक व आहारविषयक समस्यांचे अध्ययन **डॉ. मोनाली वि. इंगळे**	72
21	मानवी जीवनात गृहअर्थशास्त्राची विविधअंगी उपयुक्तता! सहा.प्रा.सीमा काळणे	76
22	खेळाडूंचा आहार व पोषण प्रा. डॉ. अर्चना आ. निखाडे	79
23	गृहव्यवस्था :– एक मानसिक प्रकिया प्रा. सौ. सुषमा सु. जाजु	85
24	मानव संसाधन विकास आणि महिला बचत गट प्रा.डॉ. स्वप्ना एस. देशमुख	89
25	लठ्ठपणामुळे बालकांमध्ये निर्माण होणारे विकार, त्यांची कारणे व त्यावरील उपाय आणि उपचार प्रा. कु. अर्चना मधुकरराव होरे	95
26	गृहअर्थशास्त्र – आहारशास्त्राचे नियम प्रा.डॉ. कविता रविन्द्र बोरकर	100
27	वस्तुला संवेष्टनाची आवश्यकता आणि गरज – एक अध्ययन प्रा.शारदा सुभाष डांगे	103
28	कौटुंबीक विकासात गृहअर्थशास्त्राचे स्थान प्रा.डॉ. सौ.सिमा बाळकृष्ण अढाउ	111
29	महिलांची सुरक्षितता आणि उपाय प्रा.डॉ. दयाश्री वि. कोकाटे	115
30	रोगप्रतिकार शक्ती वाढविण्यात पौष्टीक आहाराची भूमिका **डॉ. मिनल गावंडे**	119
31	स्वयंरोजगार काळाची गरज ..एक अध्ययन प्रा. डॉ.विजया एन.कन्नाके.	122
32	किशोरावस्थेतील मुलामुलींचे वाढते फास्ट फुडचे फॅड आणि त्याचा आरोग्यावर होणारा परिणाम **Dr.Sushama W. Bonde**	128
33	आहारोपचार आणि आरोग्य डॉ. सुवर्णा देविदासराव जवंजाळ	131
34	किशोरवयीन मुलींकरिता समृ) व समतोल आहाराचा अभ्यास :–काळाची गरज प्रा. डॉ. चंदा मंगेश खंडारे	134
35	कोरोना काळातील टाळेबंदीमूळे लहान मुलांवर होणारे परिणाम प्रा.डॉ.ज्योती वि.हावरे/ **कु.शुभांगी प्र.उमाळे**	141
36	सेवानिवृत्त ज्येष्ठ स्त्रियांना निवृत्तीनंतर येणाऱ्या मानसिक समायोजन समस्या प्रा.लक्ष्मी सीताराम डाखोळे	146
37	वस्तुला संवेष्टनाची आवश्यकता आणि गरज – एक अध्ययन प्रा.शारदा सुभाष डांगे	150
38	कोविड-१९ काळात रोगप्रतिकारकशक्ती वाढविण्याकरिता आहारोपचार **प्रा. प्राची बा. भांबुरकर**	157
39	महिलांचे मानसिक स्वास्थ्य डॉ. सारीका एस्. बोदडे	160
40	आरोग्यासाठी संतुलित आहाराची गरज डॉ. किर्ती आ. वर्मा	164

Smt. K. G. M. M. Daryapur

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 284 (CCLXXXIV)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

किशोरवयीन मुलींकरिता समृद्ध व समतोल आहाराचा अभ्यास:—काळाची गरज

प्रा.डॉ.चंदा मंगेश खंडारे
सहयोगी प्राध्यापक गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महा. दर्यापूर जि.अमरावती
chandakhandare 30@gmail.com 9404689717, 8208119545

सारांश —

बाल्यावस्थेनंतरचा व प्रौढावस्था येण्यापुर्वीचा काळ हा किशोरावस्थेचा काळ समजल्या जातो. वयोगट १३ ते १९ वया पर्यंतचा काळ हा व्यक्तीमत्व विकासाचा आधार समजला जातो. मनोवृत्ती, सवयी, भावनात्मक आधार, या सामाजिकता यामुळे भावी जीवनात समायोजना करणे सोपे जाते. लहानपण ओसरलेले नसते व मोठेपण आलेले नसते. अशी ही किशोरावस्था म्हणजे पालकांची, शिक्षकांची फार मोठी जबाबदारीची ठेव समजली जाते. A. T. Jersild यांच्या शब्दात किशोरावस्था म्हणजे, "If youth, but knew, if old age but could" अशी अवस्था ज्या अवस्थेत काहीच माहित नसते पण सर्व काही करण्याची शक्ती असते. याउलट वृद्धावस्थेत सर्व करण्याची ईच्छा असते कसे करावे याचे ज्ञान असते पण शक्ती नसते.

लॅटीन भाषेत ॲडोलेस्केअर या शब्दावरून ॲडोलेसन्स ही सज्ञा वापरात आली. अडोलेस्केअर म्हणजे वाढ होणे किंवा परिपक्व होणे. पुर्वीच्या काळी पौगंडावस्था व किशोरावस्था असे दोन स्वतंत्र कालखंड मानले जाते. ज्या वेळी सर्व साधारण पुनरोत्पादनाची क्षमता निर्माण होते त्यावेळी किशोराला प्रौढ मानल्या जाते. किशोरावस्था म्हणजे बालकाचा प्रौढ समाजामध्ये समावेश होणे.

साधारण पणे १३ ते १९ वर्षाचा कालावधी हा किशोरावस्थेचा कालावधी समजल्या जातो. यामध्ये पुर्व किशोरावस्था (१३ ते १६) व उत्तर किशोरावस्था (१७ ते १९) असे दोन भागात विभाजन केले जाते. ही अवस्था मुलींमध्ये व मुलांमध्ये विविध लक्षणाच्या आधारे दिसून येते. मुलगी ही वयाच्या १० ते १५ या कालावधीत वयात यायला सुरूवात होते. मुली मध्ये पाळीला सुरूवात होऊन प्रजोत्पादनाची क्षमता तिच्यात येते.

किशोरीमध्ये या काळात अनेक शारीरिक व मानसिक बदल घडून येत असतात. उंची, वजनात वाढ, स्तनाची वाढ, प्रजनन इंद्रियांची वाढ तसेच पचन संस्था, अभिसरण संस्था, श्वसन संस्थेचीही वाढ होते. भावी काळातील मातेची पुर्व तयारी याच काळात होत असते. म्हणूनच या काळात आहारावर लक्ष देणे आवश्यक आहे. कारण बहुदा चुकीच्या आहाराच्या सवयी आणि आहाराबद्दल अज्ञान या सारख्या कारणांमुळे या वयात रक्तक्षय, अल्पपोषण, कुपोषन, लठ्ठपणा या सारख्या विविध समस्येला सामोरे जावे लागते.

प्रस्तावना —

१३ ते १९ वर्षापर्यंतचा कालखंड किशोरावस्थेत येतो. बाल्यावस्थेतील वाटचाल संपवून किशोरावस्थेकडे मुले वाटचाल करू लागतात. हा मार्ग महत्वाचा पण खडतर असतो. बऱ्या वाईटाचा सारासार विचार करण्या इतकी परिपक्वता नसते. उत्साह सांडत असतो. बोलणे, हसणे, चालणे अगदी दणदणीत असते.

बाल्यावस्थेनंतरचा व प्रौढावस्था येण्यापूर्वीचा काळ, किशोरावस्थेचा काळ समजल्या जातो. प्रथम सहा वर्ष वयापर्यंतचा काळ व्यक्तीत्व विकासाचा आधार समल्या जातो. मनोवृत्ती, सवई,

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

भावनात्मक ताबा, सामाजिकता यामुळे भावी जीवनात समायोजन करणे सोपे जाते. लहानपण ओसरलेले नसते, आणि मोठेपण आलेले नसते. अशी ही किशोरावस्था म्हणजे पालकांची, शिक्षकांची फार मोठी जबाबदारीची ठेव समजली जाते.

किशोरावस्थेमध्ये वर्तन, अभिवृत्ती, मुल्य यांच्यामध्ये सतत बदल होत जातात. हे बदल किशोरावस्थेच्या उत्तरार्धापेक्षा पुर्वार्धा मध्ये जास्त घडत असल्याने किशोरावस्थेचे पुर्व आणि उत्तर किशोरावस्था असे दोन भाग केले जातात. या वयातील मुलं— मुली संस्कारक्षम असतात. शारीरिक आणि मानसिक वाढीत एकदम बदल झाल्याचे जाणवते. वाढ व परिपक्वता आपोआपच एका ठरावीक नमुन्याने होत असते.

किशोरावस्थेचा काळ वेगवेगळ्या संस्कृतीमध्ये वेगवेगळा समजल्या जातो. मुलगी वयाच्या दहाव्या वर्षी वयात यायला सुरूवात होते. कधी कधी वयाच्या पंधराव्या वर्षी सुद्धा वयात यायला सुरूवात होते. मुलांचा विकास थोडा उशिरा होतो. हि अवस्था संभ्रमावस्था आहे. या काळात बऱ्या वाईट विचारांचा गोंधळ माजलेला असतो. मानसिक पक्वता याच काळात येते. मुलीमध्ये किशोरावस्थेत शारीरिक वाढ झपाट्यने होत असते. मुलीमध्ये प्रजोत्पादनाची क्षमता येते, उंची व वजनात फरक होतो. या अवस्थेपासून झपाट्यने शरिरात बरेच अंतर्गत व बाह्य बदल होत असतात. पचन संस्था, अभिसरण संस्था, श्वसन संस्था, ग्रंथी संस्था, शरीर पेशी तसेच वजन, उंची व लैंगिक इंद्रियांची वाढ होत असते. मुलींमध्ये हा शरिरीक विकास वयाच्या १७ व्या वर्षापर्यत होतो. भावी काळातील मातेची तयारी याच काळात पुर्ण होते. म्हणूनच या काळात आहारावर जास्त लक्ष देणे गरजेचे आहे. कारण चुकीच्या आहाराच्या सवयी मुळे अनेक शारीरिक धोके ही निर्माण होऊ शकतात. उदा. लठ्ठपणा, किशोराच्या वर्तनावर परिणाम होत नसला तरी मैत्री मध्ये यामुळे किशोरीबाबत प्रतिकुल अभिवृत्ती तयार होतात. किशोरवस्थेतील वाढीच्या वेगाला पुरक म्हणून जास्त आहाराची गरज असते. म्हणूनच या वयात मुलींसाठी समृद्ध व समतोल आहार असणे आवश्यक आहे, अन्यथा अनेक शारीरिक अडचणी समस्या निर्माण होऊ शकतात. त्या होऊ नये त्यासाठी समतोल आहाराची या वयात जास्तीत जास्त आवश्यकता आहे. किशोरी ह्या भावी काळातील माता आहेत. तेव्हा त्यांचे योग्य पोषण होणे गरजेचे आहे. अन्यता पुढील पीढी कुपोषीत होण्याचा धोका आहे. यासाठी किशोरीच्या आहारात हिरव्या पाल्याभाज्या, आंबट रसाळ फळे यांचा भरपूर प्रमाणात समावेश असावा. म्हणूनच किशोरवयींन मुलीमधील शारीरिक बदल लक्षात घेऊनच भविष्यकालीन दृष्टीने त्यांच्यासाठी समतोल आहार व त्याचे महत्व पटविण्याचा उद्देश प्रस्तुत संशोधनाला आहे.

- उद्दिष्टे —

१) किशोरावस्थेची संकल्पना अभ्यासने.
२) किशोरावस्थेतील मुलींच्या शारीरिक बदलांचा अभ्यास करणे.
३) समतोल आहाराची संकल्पना अभ्यासने.
४) किशोरवयीन मुलींच्या समतोल आहाराचा अभ्यास करणे.

- गृहितके —

१) बाल्यावस्थेपासून प्रौढावस्थेकडे वळणारा संक्रमाचा कालावधी म्हणजे किशोरावस्था (वयोगट १३ ते १९).
२) जन्मानंतर किशोरावस्थेतच झपाट्यने शारीरिक वाढ होते.
३) सहा अन्न घटकांचा समावेश असलेला आहार म्हणजे समतोल आहार होय.
४) किशोरावस्थेत शारीरिक पाळी मुळे समतोल आहार महत्वाचा आहे.

Smt. K. G. M. M. V. Dhanapur

- तथ्यसंकलन –

प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता तथ्यसंकलन हे माहितीच्या आधारे करण्यात आले.

- संशोधनाची उपयुक्तता –

किशोरावस्थेतील मुली या भावी माता असतात. नविन पिढी निर्माण करण्याची त्यांच्यात क्षमता आहे. या वयात शारीरिक वाढ व बदल झपाट्याने होत असल्याने त्यांना आहारा बाबत योग्य मार्गदर्शन करणे हाच प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश आहे.

- संशोधनाची मर्यादा –

सदर संशोधन हे किशोरवयींन मुलींच्या समतोल आहारापूतेच मर्यादित आहे.

- विषयाचे विश्लेषण –

किशोरावस्थेची संकल्पना (वयोगट १३ ते १९)

A. T. Jersild यांच्या शब्दात किशोरावस्था म्हणजे "If youth, but knew, if old age but could"

अशी अवस्था ज्या अवस्थेत काहिच माहित नसते पण सर्व काही करण्याची शक्ती असते, याउलट वृद्धावस्थेत सर्व करण्याची ईच्छा असते, कसे करावे याचे ज्ञान असते परंतु शक्ती नसते.

किशोरावस्था हा कालखंड अत्यंत महत्वाचा असून संक्रमणाचा कालखंड आहे. या अवस्थेत शारीरिक बदल घडून येत असल्याने त्याला समस्यात्मक वय सुद्धा म्हणतात. किशोरावस्थेत मुला मुलींना स्वत:ची ओळख होते. तसेच ती अवस्था म्हणजे प्रौढत्वाची सिमारेषा आहे.

किशोरावस्थेमध्ये वर्तन, अभिवृत्ती, मुल्ये यांच्या मध्ये सतत बदल होत असतात. हे बदल किशोरावस्थेच्या उत्तरार्धापेक्षा पुर्वार्धामध्ये जास्त घडत असल्याने किशोरावस्थेचे पुर्व व उत्तर किशोरावस्था असे दोन भाग केले आहे. लॅटीन भाषेतील ॲडोलेस्कर या शब्दावरून ॲडोलेसन्स ही सज्ञा वापरात आली ॲडोलस्कर म्हणजे वाढ होणे किंवा परिपक्व होणे. पुर्वीच्या काळी पौगंडावस्था आणि किशोरावस्था असे दोन स्वतंत्र कालखंड मानले जाते ज्यावेळी सर्वसाधारण पुनोरेत्पादनाची क्षमता निर्माण होते त्यावेळी किशोराला प्रौढ मानल्या जाते. किशोरावस्था म्हणजे बालकाचा प्रौढ समाजामध्ये समावेश होणे.

२किशोरवयीन मलींमधील शारीरिक बदल

अतीशय झपाट्याने वाढीची गर्भावस्थेनंतरची दुसरी अवस्था आहे. किंवा जन्मानंतर ऐवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढ व विकासाच्या दृष्टीकोणातून स्थित्यंतर घडून आणणारी एकमेव अवस्था आहे. हा काळ अतीशय महत्वाचा आहे.

किशोरीमध्ये या काळात झपाट्याने वाढ होते. किशोरीमध्ये स्नायुंचा विकास सतराव्या वर्षाच्या आसपास होत असला तरी त्यांच्या अभिरूची मध्ये बदल होत असल्याने ही शक्तीवाढ मंदावते.

किशोरीमध्ये मासिक पाळीमध्ये हातपायात गोळे येणे डोके व पाठ दुखणे, भाववृत्तीमधील आंदोलने, वजनात वाढ, शारीरिक वेदना होत असल्याने मुलींच्या अभिवृत्तींवर व आहारावर याचा वाईट परिणाम दिसून येतो.

किशोरीमध्ये या अवस्थेत पुढील बदल होत असतात.

अ)बाह्यबदल

१ उंची – साधारण किशोरीची वाढ १७ ते १८ वर्षा पर्यंत होते. प्रतिबंधक लसी टोचल्या असतील तर त्यांना आजार न येता सुदृढ वाढ होते.

२ वजन – उंची प्रमाणे वजनामध्येही बदल होतात. पुर्वी चरबी नसलेला दंड, नितंब या सारख्या भागांवरील चरबी वाढते.

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur *

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 284 (CCLXXXIV)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

३ शारीरिक प्रमाणबद्धता — हळू हळू शरिराचे विविध भाग डोके, धळ आणि हात —पाय प्रमाणबद्ध व्हावयास लागतात.

४ लैंगिक इंद्रिये — उत्तर किशोरावस्थे पर्यंत जरी मुलामुलींची लैंगिक इंद्रियांची वाढ पुर्ण झाली नसली तरी कार्याच्या दृष्टीने ती नंतर बऱ्याच उशिराने परिपक्व होतात.

ब अंतर्गत बदल —

१ पचन संस्था — पोटाची रुंदी कमी होऊन लांबी वाढते. आतड्याची लांबी व घेर वाढतो. यकृताचे वजन वाढते व अन्न नलिकेची लांबी वाढते आणि पोट व आतड्यावरील अंतर आवरणे अधिक जड होतात, हृदयाची वाढ होते.

२ अभिसरण यंत्रणा — किशोरावस्थेमध्ये हृदयाची वाढ होऊन रक्तवाहिन्यांची आंतरआवरणे अधिक लांब व जाड होऊन हृदयाच्या वाढी बरोबर त्यांची वाढही पुर्ण होते.

३ श्वसन यंत्रणा — किशोरीमध्ये साधारण सतरा वर्षा पर्यंत फुफुसाची वाढ पुर्ण होते.

४ ग्रंथी यंत्रणा — किशोरावस्थेमध्ये लैंगिक ग्रंथी जरी आकारमाणाने परिपक्व झाल्या नाही तरी त्याचा विकास जलद होत असल्याने ग्रंथी यंत्रणेमध्ये तात्पुरत्या स्वरूपाचा असमतोल निर्माण होतो.

५ शरीर पेशी — साधारण अठराव्या वर्षी जरी हाडांची वाढ पुर्ण जरी होत असली तरी इतर पेशींचा व विशेषत स्नायु मधील पेशींचा विकास पुढे चालु राहतो. वयाच्या साधार तेरव्या, पंधराव्या वर्षी किशोरावस्थेतील बदल होण्यास सुरूवात होते व किशोरीमध्ये ही वाढ वयाच्या अठराव्या वर्षा पर्यंत होऊन जाते. मुली लवकर परिपक्व होतात. उंची, वजन, चेहऱ्यात फरक, छातीत वाढ, मासिक पाळीची सुरूवात होऊन मुलींना स्त्रित्व प्राप्त होऊन ती संतती उत्पन्न करण्यास तयार होते.

३ किशोरवयीन मुलींसाठी समतोल आहाराची आवश्यकता का आहे—

बाल्यावस्थेपासून प्रौढावस्थेकडे वळणाऱ्या संक्रमणाचा कालावधी म्हणजे किशोरावस्था होय. अतिशय झपाट्याने स्थित्यंतर घडून अणणारी एकमेव अवस्था आहे.

किशोरावस्थेच्या सुरूवातीस शारीरिक वाढीचा वेग जास्त असतो. किशोरीमध्ये मासिक पाळी सुरू होते, शरिराला गोलाई येते, स्तनांची वाढ होते, वजन , उंची वाढते, हात पाय लांब होतात. किशोरावस्थेतील या स्नायु बळकत होतात. किशोरावस्थेतील या वाढींच्या वेगाला पुरक म्हणून जास्त आहाराची गरज असते. किशोरीमध्ये वाढ ही मुलांपेक्षा लवकर होत असल्यामुळे त्यांच्या आहारात समवयीन मुलांपेक्षा लवकर वाढ करून पोषाणात्मक गरजा पुर्ण व्हाव्या लागतात.

शारीरिक वाढीच्या प्रमाणात आहाराचे प्रमाण वाढवणे या वयात अनिवार्य असते. दोन वेळा चांगले जेवन झाले तरी मधल्यावेळात खानेही त्यांची गरज असते. गरीब कुटूंबात हे शक्य नसते. त्यामुळे वाढीवर विपरीत परिणाम होते. मध्यवर्गीय कुटूंबातही मुलांना इतरांसोबत जेवतांना जास्त खाण्याचा संकोच वाटतो. उच्चवर्गीय कुटूंबात मुबलक आहार उपलब्ध असतो व स्वातंत्र्य असते. ज्याचा परिणाम म्हणून लठ्ठपणा ;व्ढमेपजलद्ध सारखे परिणाम पुढे येतात. यासाठी या वयात आहाराचे काळजीपूर्वक नियोजन करून सर्व पोषक घटकांची गरज पूर्ण व्हावी यासाठी समतोल व परिपुर्ण आहाराची आवश्यकता आहे. किशोरींना लागणारी सर्व पोषक घटकाची विशेषत: कार्बेदके व प्रथिनांची योग्य विभागणी करून किशोरींना आहाराबद्दल योग्य मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.

४ किशोरीसाठी समृद्ध व समतोल आहार —

समतोल आहार म्हणजे असा आहार ज्यात सर्व अन्न पदार्थाचा योग्य त्या प्रमाणात समावेश असतो त्यातून सर्व पोषक घटके योग्य त्या प्रमाणात मिळून शरिराची कार्ये सुरळीत पार पाडली जातात.

Smt. K. G. M. V. * Darvapur *

मानवी शरीरास आवश्यक असे अन्न घटक आवश्यक त्या परिमाणात विविध खाद्य पदार्थांच्या द्वारे ज्या आहारातून मिळतात त्या आहारास समतोल आहार असे म्हणतात.

समतोल आहरारात प्रामुख्याने प्रथीने, स्नीग्धे, कार्बोदके याची आवश्यकता विचारात घेऊनच आहार आयोजीत करावा लागतो.

५ समतोल आहार व पोषक घटकांची आवश्यकता –

किशोरावस्थेमध्ये आहराबाबत किशोरी मध्ये ठरावीक दृष्टीकोण आढळून येतात. त्यामुळे बरेचदा काही पदर्थ पुर्णपणे वगळणे तर, काही पदार्थ भरपूर खाणे अशी मानसिकता दिसून येते. ज्याचा परिणाम उष्माकांच्या प्रमाणावर होऊ शकतो.

अ उष्मांक –

झपाट्याने वाढ व वाढलेली चयापचयाची गती त्यामुळे या वयातील उष्माकांची आवश्यकता पुर्वपिक्षा मोठ्य प्रमाणावर वाढते. १३ ते १५ आणि १६ ते १८ या दोन्ही काळात मुलींना उष्मांकाची गरज सारखीच असते. दररोज २०६० कि. कॅ. आवश्यकता असते.

ब प्रथीणे –

या काळात प्रथीनांची आवश्यकता वाढते. एक कीलो ग्रॅम वजना मागे १ ते १.५ ग्राम प्रथीणांची आवश्यकता असते. शारीरिक वाढ, लैंगिक वाढ, मास पेशींची वाढ करिता प्रथीणे जास्त मिळणे जरूरीचे असते. मुलींना ६३ ग्राम व ६५ ग्राम प्रथीणांची आवश्यकता असते. पुर्व किशोरावस्थतेत मुलींना जास्त प्रथीणांची आवश्यकता असते. म्हणून त्यांच्या आहारात दुध, अंडी, मास, मासे, सुकामेवा आवश्यक असणे आवश्यक आहे.

क खणिज द्रव्ये / क्षार

कॅल्शीयम व लोह या क्षारांची विशेष करून गरज वाढलेली असते. हाडांची वाढ होत असल्यामुळे कॅल्शीयमची आवश्यकता वाढते. ठवदम डें मध्ये कॅल्शीयमचा वाढीव संग्रह होण्यासाठी दररोज १५० मी. ग्राम कॅल्शियम हाडात शोषले जाणे आवश्यक आहे. तसेच किशोरीमध्ये मासीक स्त्रावाद्वारे ०.५ मि. ग्राम दर दिवशी या प्रमाणात लोहाचा नाश होतो. तसेच हिमोग्लोबीन तयार होण्यासाठी रक्ताची वाढ होण्यासाठी व मायोग्लोबीनच्या निर्मीतीसाठी लोहाची या काळात जास्त प्रमाणात आवश्यकता आहे. लोहाची गरज पूर्ण न झाल्यास किशोरावयीन मुलींमध्ये रक्तक्षय होतो. त्यासाठी फळ, दाळी, पालेभाज्या, कडधान्य, आंबट व रसाळ फळे यांचा आहारात भरपूर समावेश करावा.

ड जीवनसत्वे –

या वयात दिवसभरात ६०० मा. ग्राम जीवनसत्व अ ची आवश्यकता असते. मुलींना उष्मांकाच्या प्रमाणात थायमीन, रायबोफ्लेविंग व नियासीन मिळणे गरजेचे असते. फोलीक आम्ल, जीवसत्व ब १२, DNA आणि RNA च्या निर्मीतीसाठी आवश्यक असतात. तसेच नत्राम्लाच्या चयापचयासाठी व अनावश्यक नत्राम्ल तयार होण्यासाठी ब ६ जीवनसत्वाची आवश्यकता असते. तसेच प्रजनन क्षमता योग्य ठेवण्यासाठी, विकसीत होण्यासाठी ई जीवनसत्व मिळणे आवश्यक आहे.

६ किशोरीच्या समतोल आहारावर परिणाम करणारे घटक

१) आवडी निवडी –किशोरावस्थेतील मुला–मुलींच्या आवडी निवडी मध्ये बदल झालेला असतो. चरचरीत, तिखट, आंबट पदार्थ खावेशे वाटतात. अन्नातील पोषण मुल्यांकडे लक्ष दिल्या जात नाही.

२ फॅशन –एखाद्या आवडत्या नट – नटीला किंवा मित्र मैत्रिणीला जे पदार्थ आवडतात तेच पदार्थ खाण्याकडे त्यांचाही कल असतो. उदा . बर्गर, पिज्झा, मॅगी, चायनिज इत्यादी.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 7.675, Issue NO, 284 (CCLXXXIV)
ISSN : 2278-9308
March, 2021

३शरिराच्या आकाराबाबत जागृकता – किशोरावस्थेमध्ये शरिराच्या आकाराबाबत मुले–मुली जास्त जागृक असलेले आढळून येतात. त्यासाठी कमी जेवण करणे, तेल तुप वर्ज करणे, वजन वाढू न देणे याकडे त्यांचा जास्त कल असतो. त्यामुळे आवश्यक पदार्थ सुद्धा टाळले जातात.
४अज्ञान– स्वत खुप चांगले दिसावे यासाठी मुली काही पदार्थ आहारात घेणे टाळतात. उदा. दुध प्यायल्याने लठ्ठ होऊ. अज्ञानामुळे भूक भागविण्यासाठी कॅन्डी, चॉकलेट, पॉपकॉन, बटाटे वडे, कटलेट्स अशा बाह्य पदार्थाची आवड निर्माण होते.
५लिंग भेद – मुलींची मासिक पाळी सुरू झालेली असते. त्यामुळे त्यांना लोहयुक्त आहाराची जास्त आवश्यकता असूनही त्याकडे दुर्लक्ष केल्या जाते.
६हवामान – उष्ण प्रदेशातील मुलींपेक्षा थंड प्रदेशातील किंवा बदलत्या वातावरणामध्ये राहणाऱ्या मुला–मुलींचा आहार चौरस असणे आवश्यक असते.
७उत्पन्न – आई वडिलांच्या उत्पन्नाचा परिणाम सुद्धा मुलांच्या आहारावर होतो. उच्च दर्जाची प्रथीणे कमी उत्पन्न असणाऱ्या आई वडिलांच्या मुलांना मिळणे अशक्य असते. तसेच घरातील सदस्यांची संख्या जास्त असल्यास प्रत्येकाला समतोल आहार मिळणे अशक्य असते.
८व्यायाम – स्नायु मजबूत होण्यासाठी व्यायाम करणे गरजेचे असते. तासंतास इंटरनेटवर बसणे, गप्पा गोष्टींना जास्त महत्व देणे, रात्र रात्र अभ्यास करणे यामुळे व्यायामाकडे दुर्लक्ष केल्या जाते. त्यामुळे अपचनाचे विकार जडतात आणि आहार घेतल्या जात नाही.
अशा प्रकारे विविध कारणांमुळे आहाराकडे दुर्लक्ष करून समतोल आहार घेतला जात नाही.

७समतोल आहाराच्या अभावाने किशोरींना होणारे आजार

किशोरीमध्ये शारीरिक व मानसिक दडपणाचा प्रभाव आहारा विषयक सवयी निर्माण करण्यावर होतो. या वयात भूक तिव्र असते, वाढ सुद्धा झपाट्याने असते, वाढीसाठी लागणारी आवश्यक अन्न घटके त्यांचे योग्य प्रमाण व प्रकार रोजच्या आहारात असणे आवश्यक आहे. याच काळात यांचा आहार समतोल नसला तर त्यांची वाढ चांगली होणार नाही.

किशोरी या वयात तारूण्यपिटीका येवू नये म्हणून स्निग्ध पदार्थ वर्ज करतात. तर काही वजन वाढू नये म्हणून किंवा अभ्यास करतांना झोप येऊ नये म्हणून कमी जेवतात व विविध आजारांना बळी पडतात. त्यांची वाढ व विकास योग्य होत नाही. किशोरीमध्ये पुढील आजार दिसून येतात.

लठ्ठपणा

१० ते २० किशोरीमध्ये ही समस्या आढळून येते. जंक फुड व फास्ट फुड चा आहारात जास्त समावेश केल्याने तसेच कौटूंबिक सवयी, भावनिकता, व्यायामाचा अभाव यामुळे सुद्धा त्यांच्या मध्ये लठ्ठपणाचे प्रमाण वाढते.

रक्तक्षय

किशोरीमध्ये याकाळात लोहाची कमतरता झाल्यास रक्तक्षय होण्याचा संभव राहतो. गरीबीमुळे किंवा चुकीचे आहार पद्धतीमुळे आवश्यक ते घटक आहारात घेतले जात नाही व रक्तक्षय होतो.

अल्पपोषण

NIN Hydrbad (१९९०) यांनी केलेल्या सर्वेक्षणानुसार ३६ उच्च मध्यवर्गीय मुलींमध्ये ठडप कमी आढळून आला. याला कारण चुकीचे अन्न तर उच्च वर्गातील मुलींमध्ये आपण लठ्ठ होऊ यासाठी कमी जेवणे यामुळे सुद्धा कुपोषणाची समस्या दिसून आली.

Smt. K. G. M. M. V.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 284 (CCLXXXIV) | March, 2021

कुपोषीत माता

भारतात मुलीचं लग्न अल्पवयातच केले जाते. विविध सर्वेक्षणावरून असे आढळून येते की, किशोरावस्थेतच मुलीचे विवाह झाले तर बाल मृत्यूचे प्रमाण वाढते. कारण मातेच्या शरिरातील प्रजनन इंद्रिये पूरेशे विकसित नसतात व अशा माताचे आपल्या बालकांचे व स्वत सुद्धा पोषण करून शकत नाही.

अशा प्रकारे चुकीच्या आहाराच्या सवयी मुळे किंवा अन्य विविध कारणांमुळे किशोरींना विविध समस्येला तोंड द्यावे लागते. यासाठी या वयात त्यांच्या आहाराकडे लक्ष द्यायलाच हवे. त्यांना आहाराची माहिती, कार्ये पटवून द्यावे म्हणजे आहारा विषयी ते स्वत: योग्य निर्णय घेऊ शकतील. कारण पोषण व आहार शास्त्रावर करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणाद्वारे किशोरावस्थेत बदललेल्या आवडी निवडी मुळे घेतला जाणारा आहार हा कॅलरी, प्रथीणे, जीवनसत्व अ, फोलीक ॲसीड, लोह याची कमतरता असलेला असतो.

किशोरींसाठी समतोल आहार

किशोरावस्थेतील मुलींच्या पोषण विषयक गरजा ह्या वाढलेल्या असतात. त्यासाठी त्यांचा आहार चौरस असणे आवश्यक आहे.

तक्ता — किशोरींसाठी पोषक घटकांची दैनंदिन आवश्यकता

पोषक घटक	किशोरी (वयोगट)	
	१३ ते १५	१६ ते १८
वजन (कि. ग्रा.)	४६.७	४९.९
उष्मांक(कि. कॅलरी)	२०६०	२०६०
प्रथीणे (ग्राम)	६५	६३
स्निग्ध (ग्राम)	२२	२२
कॅलशियम (मि. ग्राम)	६००	५००
लोह (मि. ग्राम)	२८	३०
जीवनसत्व (मा. ग्राम)	६००	६००
बिटाकॅरोटीन (मा. ग्राम)	२४००	२४००
थायमिन (मि. ग्राम)	१.०	१.०
रायबोफ्लेविन (मि. ग्राम)	१.२	१.२
नायसिन (मि. ग्राम)	१४	१४
पॉयरीडॉक्सीन (मि. ग्राम)	२	२
जीवनसत्व क (मि. ग्राम)	४०	४०
फोलीक आम्ल (मा. ग्राम)	१००	१००
जीवनसत्व ब १२ (मा. ग्राम)	०.२ ते १	०.२ ते १

अशा अवस्थेत किशोरींमध्ये सर्वच खाद्यपदार्थाचा समावेश असावा. तसेच दुध, दुधाचे पदार्थ, शेगदाने, सोयाबीन, मोड आलेली कडधान्य, पाले भाज्या, बिज, फळे व पाणी यांचा भरपूर उपयोग करावा.

संदर्भ सुची –

१) फरकाळे त्रिवेणी/गोंगे सुलभा (२०१०) पोषण आणि आहार शास्त्र, पिंपळापूरे ॲन्ड क. पब्लीशर्स, नागपूर
२) खडसे इंदिरा (२०१२) अन्नशास्त्र, हिमालय पब्लीशींग हाउस मुंबई
३) करंदेकर/मंगरूळकर (२००८) आरोग्य शिक्षण फडके प्रकाशन कोल्हापूर
४) डॉ. बोरूडे/डॉ. देसाई/डॉ. कुमठेकर (२००८) प्रकाशक डॉ. जोशी रं. पां. पुणे विद्यार्थी गृहप्रकाशन, पुणे –३०
५) Vijay Raghavan (1989) Vitimin A – status of mother and infants, INI Hyderabad

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur *

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Peer reviewed Referred Research Journal

Issue-37, Vol-10, Jan to March 2021

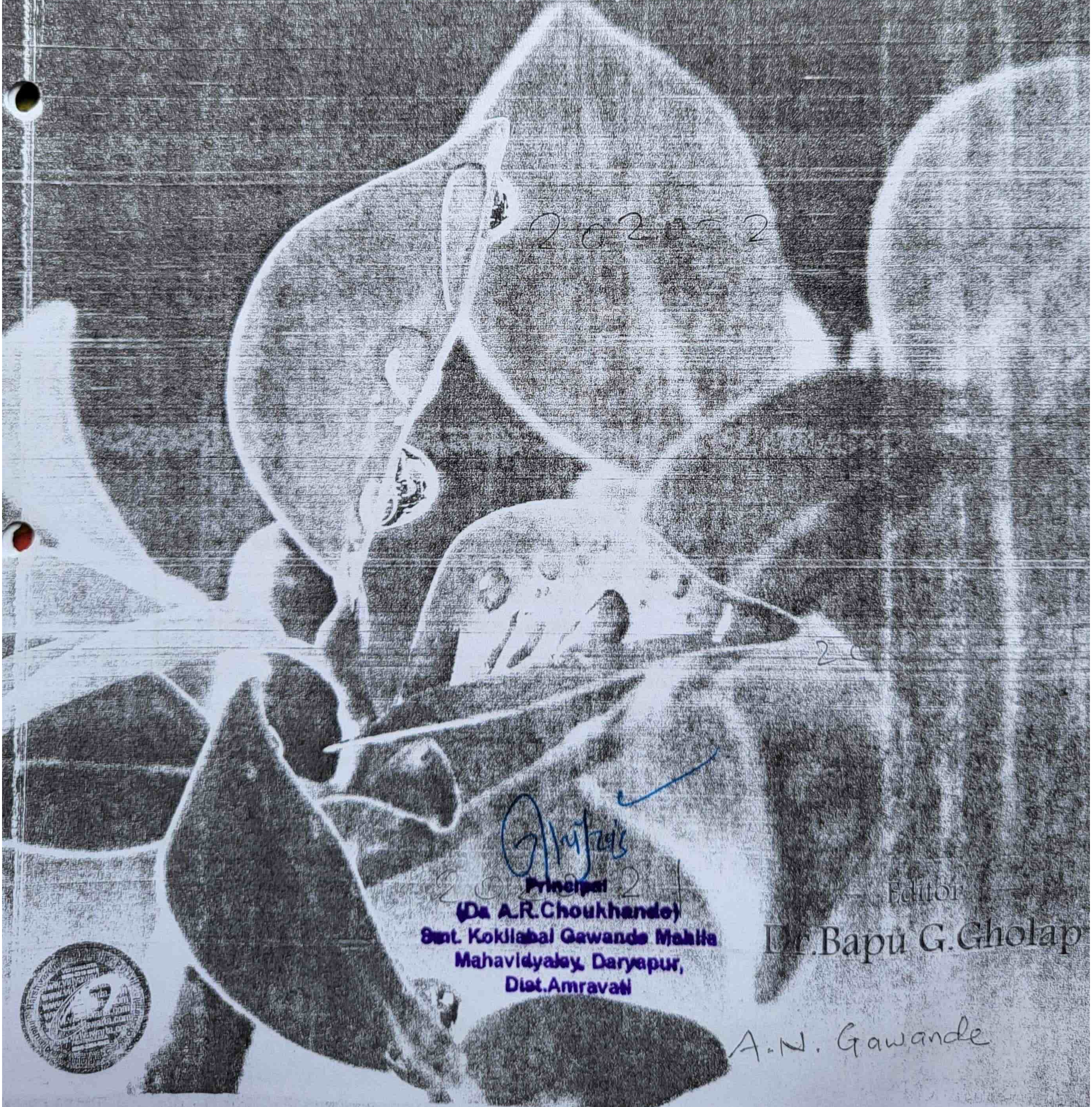

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

A.N. Gawande

INDEX

01) An Amusing Elements in Doctor Faustus by Christopher Marlowe
Asst.Prof.A.N.Gawande, Dist.Amravati (M.S.) ||14

02) Impact of COVID-19 on Public Mental Health and the Buffering Effect of ...
Dr.V.B.Gohil, Bhavnagar (Gujarat) ||16

03) Acts Related to Library Legislation
DR.HD GOPAL & ANURADHA.S, BANGALORE ||19

04) SMALL SCALE INDUSTRY AND ECONOMICS DEVELOPMENT
Smt. Dr. Jadhav R.A., Dist - Latur ||28

05) Impact of Covid 19 on Power Loom Workers
Manza S. R., Aurangabad ||31

06) A FEW GLIMPSES OF MAHATMA GANDHI IN ARABIC POEMS
MD. AMANULLAH, Calcutta ||35

07) ONLINE EDUCATION FEATURES AND CHALLENGES : IN SPECIAL REFERENCE ...
Dr. Preeti Maurya, Lucknow, Uttar Pradesh, India ||38

08) IMPURITIES IN PHARMACEUTICAL API AND DOSAGE FORMS
Sanap Sonam & Dr. Ramdas T. Dolas, Nashik, MS, India ||45

09) Child Protection in Emergencies in Bihar State
Ms. Sharmishtha Solanki, Anand, Gujarat ||50

10) Green marketing - Effects on the purchasing attitude of consumers
Prof. Minakshi Tyagi, Pune, Maharashtra ||56

11) The study of Trade relations of India during British Period
Prof. Laxmiprabha Ughade, Ahmednagar ||60

12) ECONOMIC HISTORY OF KASHMIR DURING THE MUGHAL PERIOD {1586-1819 A.D.}
WAQAR AhmEd & Dr. Savitri Singh Parihar, BHOJPUR (MP) ||62

13) शासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थियों की विषय ...
श्यामसुन्दर श्रीवास्तव & डॉ. देवर्षि कुमार शुक्ला, ग्वालियर (म.प्र.) ||66

Email - vidyawarta@gmail.com
harshwardhanpubli@gmail.com

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

01

An Amusing Elements in Doctor Faustus by Christopher Marlowe

Asst.Prof.A.N.Gawande
Smt.K.G.Mahila Mahavidyalaya Daryapur, Dist.Amravati (M.S.)

****

Christopher Marlowe was the greatest dramatist of early Shakespearean period. He may be regarded as the true founder of English drama. Doctor Faustus is Marlowe's greatest play. Its greatness lies rather in single scenes and in its general suggestion. In this sense Goethe remarked, "How greatly is it all planned!" In this play we notice some comical elements which was the relief factor so as to please the then Elizabethan audience.

One critic remarked that there is more than one level of comedy in Doctor Faustus and the slapstick scenes which tickled the groundlings unite with the seemingly fragmented main action to form a subtly ironic tragic design. Before we discuss the appropriateness or otherwise of the comic and farcical scenes in Doctor Faustus, a brief examination of these scenes is necessary. The first comic scene takes place between Wagner and two scholars. Wagner here parodies the process of reasoning adopted by scholars whose discussions he has often heard at his master's house. While the scholars have asked an innocent questions as to the where abouts of Faustus, Wagner tries to puzzle them by his answers. It is quite amusing to hear him refer to his master's being corpus naturale and the possibility of having his moved away from the place where he was a little while ago. He refers to the dining-hall as the "place of execution", and playing upon the word "execution" he expects to see the two scholars "hanged at the next session" of the court. He then informs the scholars that his master is at dinner with Valdes and Cornelius, "as this wine, if it could speak, would inform your worships." There can be no doubt about Wagner's ready wit which has undoubtedly been sharpened by his having been in the service of a great scholar at whose house he must have been over-hearing learned discussions of various subjects.

After this scene the dialogue of Wagner and clown are found comic when Wagner wishes to engage the clown as his servant and referring to the poverty and the need of the clown, says that the clown is so hungry that "he would give his soul to the devil for a shoulder of mutton, though it were blood-raw." The clown is not utterly stupid and so he refuses to accept such a proposition. If he must give his soul to the devil for the sake of food, he will insist on the mutton being "well roasted" and being served "with good sauce." The clown we glee fully tell ourselves, knows the value of his soul and would not part with it at a low price! Likewise, the clown declines Wagner's offer of a few coins, because he would not like to become Wagner's slave. Wagner, however, summons two devils by this knowledge and frightens the clown into total submission, though only a moment ago the clown was boastfully, threatening to kill one of the devil in order to make a reputation as a "kill-devil." It is amusing to witness the clown's fear at the appearance of the two devils, and his uttering a curse on them after they are gone. It is amusing also to hear him wishing to be changed into a flea in order that he may be able to tickle the pretty women.

The various sins relating to the seven Deadly sins amuse us by the manner in which they describe their respective characteristics. Pride disdains to have any parents. Covetousness would like the house and all the people in it to be turned into gold. Wrath wounds himself

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

with his daggers when there is nobody else to attack. Envy is begotten of a chimney-sweeper and an oyster-wife. Gluttony has bacon, herring, beef, claret, and beer as his ancestors. The parade of seven Deadly sins feeds Faustus's soul which display laughing moments.

Some scenes lead towards farce creating humour crude and vulgar. We revolt against these comic scenes and can only console ourselves by the thought that Marlowe himself did not write them. Among these scenes, the first is Faustus harassment of the Pope, when having been rendered invisible by Mephistopheles, he snatches the dishes and drinks from the Pope's hands and eventually hits him on the ear. In Act IV Scene III we have a touch of comedy when Faustus makes a pair of horns grow on the head of a knight who has been insolent towards him. Faustus removes the horns at the request of the Emperor, but warns the knight to be more respectful to scholars in future.

In this play Faustus's dealings with a Horse-courser is the last scene of comedy. Here the humor arises from the manner in which a horse is sold to the Horse courser for forty dollar. There is Faustus's dismissal of the Horse courser with the words: "Away you villain! What, dost think I am a horse doctor? Then the series of these horse scenes is the least satisfactory of all the scenes in so far as it is sheer foolery, buffoonery and horse play.

It is believed that most of these comic and farcical scenes were written not by Marlowe himself, but by a collaborator. The collaborator has even been identified as Samuel Rowley. The responsibility for the dull coarseness of these scenes does not therefore rest upon Marlowe. They seem to have been written in order by a literary hack in order to satisfy the taste of the groundlings. Such Scenes were very popular with Elizabethan audiences and were of the regular stock-in-trade of the theatrical companies.

References:

1. Doctor Faustus – by Christopher Marlowe – Edited by – Sylvan Barnet

2. Marlowe, Christopher (1962), Bevington, David: Rasmuseen, Eric (eds) Dr.Faustus, A – And B-texts.

3. Dr.Faustus (Webster's, Spanish Thesaurus Edition) by Christopher Marlowe

4. Marlowe Christopher, The Tragical History of Doctor Faustus In the complete Plays, New York : Penguin, 1969

5. Christopher Marlowe, Doctor Faustus – Ramji Lal, Rama Brothers.

❑❑❑

Smt. K. G. M. M. Daryapur

2020-21

ISSN 2394-5303

Printing Area

Issue-73, Vol-02, February 2021

International Peer Reviewed Refereed Research Journal

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

Dr. K. A. Gawande

2020-21

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

www.vi

14) THE EXPEDITE DISPOSAL MECHANISM : AN ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF ...
PRAFULL RATHI & DR. DWARIKA PRASAD, Meerut (U.P.) ||68

15) Socio-Economic Impact of Migrant labourers of Construction Sector in India
Mitalbahen Mukeshkumar Shah, Patan ||72

16) The priority sector under the financial reforms in India, with ...
Munna Kumar Sharma, saran, Bihar ||74

17) RIGHT TO INFORMATION- POWER TO THE PEOPLE OF NATION- ANALYTICAL ...
Manaswini Singh & Maryam Ishrat Beg ||79

18) DIGITAL BANKING IN INDIA: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES
Dr. N P Singh & Ramveer, Bareilly (U.P) ||85

19) To Explore the Level of Wisdomamong School Teachers
Shavya Singh & Prof. Kamla Vashishta, Jaipur ||90

20) कृषी माल प्रक्रिया उद्योग
प्रा.डॉ. श्रीकृष्ण बी. बोढे, हिंगणघाट ||96

21) विदर्भाचे ऐतिहासिक अध्ययन
सहा.प्रा.डॉ.कोकीळा अ. गावंडे, जि.अमरावती (महा.) ||99

22) गांधीजींच्या शिक्षण व राजकीय विचारातील प्रबोधनता
प्रा. विरेंद्र मुरलीधर घरडे, ता. जि. धुळे. (महाराष्ट्र) ||103

23) भारतीय शेती संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार
प्रा.डॉ. बी.आर. कुंडगीर, औंढा नागनाथ ||108

24) वासुदेव बळवंत फडके यांची स्वातंत्र्य लढ्यातील भूमिका
प्रा.डॉ.शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे, जि.बीड ||110

25) महाविद्यालयीन ग्रंथालयात वाचनवृध्दीसाठी सोशल मिडियाचा वापर
श्री. ईश्वर पंढरीनाथ कणसे, जि. अहमदनगर ||112

26) स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण जीवनातील प्रश्न
भारती मधुसुदन नंदागवळी, बीड ||117

27) शेतकरी आणि शासन यांच्या प्रयत्नातून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील शेती विकास
प्रा. डॉ. कृष्णा शंकर शहाणे, नाशिक ||123

Smt. K. G. M. M. Daryapur

21

विदर्भाचे ऐतिहासिक अध्ययन

सहा.प्रा.डॉ.कोकीळा अ. गावंडे
श्रीमती को.गा.महीला महा. दर्यापूर, जि.अमरावती (महा.)

****

प्रस्तावना :

विदर्भ हा महाराष्ट्राच्या पूर्व दिशेला असून भारताच्या मध्यवर्ती भागात उत्तर अक्षांश ६० ते २२□४७ आणि पूर्व रेखांश ७८□ते ८१ या ठिकाणी वसलेला आहे. विदर्भाचे क्षेत्रफळ ६८००० वर्ग कि.मी. असून पश्चिम—पूर्व लांबी सुमारे ४५० कि.मी. व उत्तर—दक्षिण रूंदी साधारणत: २०० कि.मी. ऐवढी आहे. विदर्भाचे नाव भोजवंशातील विदर्भ राजाने अथवा ऋषभदेवाचा नातु विदर्भ या दोन्ही राजांनी भिन्न वेळी येथील प्रदेशावर राज्य स्थापन केल्यामुळे या प्रदेशाचे नाव विदर्भ पडले. विदर्भाचा इतिहास अनेक साम्राज्यांचे अवशेषांची साक्ष देतांना प्राचिन व मध्ययुगीन कालखंडा मध्ये विदर्भ विविध साम्राज्यात विभागला जात असून ऐतिहासीक भारतीय सत्ता व परकोय मुस्लीम साम्राज्यांचा वेळोवेळी भाग बनला. आधुनीक ऐतिहासीक काळात विदर्भ ब्रिटीश साम्राज्यांचा अंग बनुन मध्यप्रान्त व वऱ्हाड असे महसुलाच्या सोयीसाठी दोन भाग केल्याचा दिसतो. स्वातंर्त्योत्तर काळात वऱ्हाड व मध्यप्रान्तातील मराठी भाषिक जिल्हे महाराष्ट्रात समाविष्ट झाल्यामुळे महाराष्ट्राला राज्याचा दर्जा प्राप्त होऊन विदर्भाचे शासन संचालनासाठी पुर्व विभाग नागपूर व पश्चिम विभाग अमरावती अशी विभागणी करण्यात आली.

विदर्भाचे अध्ययन करित असतांना प्राचीन, मध्य व आधुनिक इतिहासाचा मागोवा घेणे जरूरी आहे.

पौराणिक काळातील विदर्भ : विदर्भाच्या ऐतीहासीक पार्श्वभूमीमध्ये पौराणीक काळ महत्वाचा असून भोजवंशातील वर्धा तटावरील महत्वाकांशी राजांनी कौण्डिण्यपूर येथे राजधानी बनविले. भोजवंशातील अनेक राजकन्यांचा विवाह उत्तर भारतीय रघुवंशीय राजाशी झाला. त्यामध्ये प्रामुख्याने रघुकुलतिलक राजा सगर यांची राणी कोशिनी, प्रभुरामचंद्राचे आजोबा अज यांची राणी इंदुमती, भगवान श्रीकृष्णाने भोजबंशातील राजकन्या रूख्मीणी हिच्याशी, महर्षी अगस्तीने विदर्भ सुकन्या लोपामुद्रा हिच्याशी राजकन्या दमयंती ब नल तसेच श्रीकृष्ण—रूख्मीणी पुत्र प्रद्युम्न यांनी आपले मामा रूख्मीची राजकन्या शुभांगीशी, प्रद्युम्न— शुभांगीपुत्र अनिरूध्द यांनी रूख्मीची नात यांच्याशी प्रामुख्याने विवाह झाले. पुर्वी विदर्भाला दण्डकारण्य म्हटले जात असे. विदर्भाचे नाव भोजवंशातील विदर्भ राजाने किंवा ऋषभदेवाचा नातु विदर्भ या दोन्ही राजांनी भिन्न वेळी येथील प्रदेशावर राज्यस्थापन केल्यामुळे या प्रदेशाचे नाव विदर्भ पडले. अगस्ती कृषी विंध्यापर्वत ओलांडून येणारा व पहीला उत्तर भारतीय विदर्भात यज्ञ करणारा तो आर्य होता. यज्ञांचा विध्वंश करणारे द्रविड यौदधे ब द्रवीडांचा राजा रावण असून आदिवासींचे देवत होते. विदर्भात अमरावती, यवतमाळ, चांदा, भंडारा, गडचिरोली, नागपूर या जिल्हयामध्ये आदिवासींची मोठया प्रमाणात लोकसंख्या असल्यामुळेच येथे गोडांचे साम्राज्य उदयाला आले होते.

मौर्यकालीन विदर्भ : भारताचा व पर्यायाने विदर्भाचा ऐतिहासीक काळ अडीन हजार वर्षापूर्वीचा असून चंद्रपूर जिल्हयातील देवटेक येथील शिलालेखामध्ये सम्राट अशोकाने विदर्भातील वन्यजमातींना पशुपक्ष्यांची हत्या करू नये अशी आज्ञा दिली. मौर्य सम्राट अशोकांचा धर्म—महामात्रा अधिकाऱ्याने विदर्भात बौध्द प्रचार व प्रसार केला. भंडारा जिल्हयातील चार स्तुप व बौध्दलेणी, चंद्रपुर जिल्हयातील भद्रावतीचे स्तुप, अकोला जिल्हयातील पातुरचे बौध्दलेणी असून पौनी येथे सांची स्तुपापेक्षाही आकाराने भारतातील सर्वात मोठा स्तुप आहे. म्हणूनच विदर्भ मौर्य साम्राज्याचा भाग असावे.

शुंग काळ व मालविकाग्निमीत्रम : शुंग राजसत्तेचा उदय झाल्यानंतर विदिशाचे राज्यपाल अग्निमित्राने मौर्य कालीन सचिवाला कैद केला. इकडे विदर्भाच्या

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

राजसिंहासनावर यज्ञसेन व माधवसेन यांचा समप्रमाणात अधिकार असून माधवसेनने यज्ञसेनला अर्ध्या राज्याची मागणी केली असतांना यज्ञसेनने माधव सेनला कैदेत टाकले. माधवसेनच्या सुटकेसाठी त्याची बहीण मालविका यांनी अग्निमित्राच्या अंतःपुरात दासी म्हणून आश्रयाला आली. असतांना तिच्या विनंतीवरून अग्निमित्राने यज्ञसेनला माधवसेनच्या सुटकेची आज्ञा दिली. यज्ञसेनाने हि आज्ञा अमान्य करताच अग्निमित्राने विदर्भावर आक्रमण करून यज्ञसेनला पराभूत केले व वर्धानदी मध्यवर्ती सिमारेषा ठेवून विदर्भाची दोन समान भागात विभागणी करून यज्ञसेन व माधवसेन दोन्ही भावाला देण्यात आले.

सातवाहनाचे साम्राज्य : सातबाहनाचे इ.स.पूर्व सुमारे २३० पासून तर इ.स. २३० पर्यंत विदर्भावर राज्य होते. सातवाहन राजे मुळचे महाराष्ट्रीयन असून राजा सिमुक त्यांचे संस्थापक होते. नासिक गृहालेखावरून आणि डॉ.रा.गो.भांडारकराने गौतमीपूत्र सातकर्णाला धान्यकटकस्वामी मानुन आंत्रप्रदेशाचे मुल निवासी सांगतात. यांच्यापुर्वी हाथीगुंफा लेखावरून कलींग नरेश खारवेल यांनी विदर्भावर आक्रमण केल्याचे उल्लेख मिळतात. डॉ.मिराशी सातवाहनांना विदर्भाचे मुलनिवासी समजुन विदर्भ बिजेता गौतमीपुत्र सातकर्णी यांचे विदर्भावर राज्य होते असे सांगतात. पश्चिम विदर्भातील अकोला जिल्हयात तऱ्हाळ येथे सातवाहनांची १६०० नाण्यांचा टेराकोट सापडला. या नाण्यावर १० राजाचे नाव असून हत्ती व वाघ कोरलेले असून नाणी गोलाकार पोटीन धातूपासून बनलेले आहे. गौतमीपुत्र सातकर्णी यांची पदवी त्रिसमुद्रतोयपीतबाहन ही असून सातवाहनांची राजधाणी पैठण होती.

वाकाटक कालीन विदर्भ : सातवाहनानंतर वाकशटक व भारशिवनागांनी विदर्भावर राज्य स्थापन केले. पुराणावरून डॉ.मिरा यांनी प्रबरसेन राजाचे चार पुत्र असून त्यांनी बाकाटकांची चारशाखा स्थापन केल्याचा उल्लेख देतात. विदर्भात वत्सगुल्म (वाशिम) व नंदीबर्धन (नगरधन) असे दोन शाखा असून वर्धानदी ही मध्यवर्ती सिमारेखा होती. बिंध्याशक्ती बाकाटक वंशकेतु असून वत्सगुल्म शाखेचा संस्थापक सर्वसेन व नंदीवर्धन शाखेचा संस्थापक गौतमीपुत्र असे होते. प्रथम रूद्रसेन समुद्रगुप्ताच्या समकालीन असून व्दितीय रूद्रसेन हे व्दितीय चंद्रगुप्ताचा जावाई असून प्रभावती गुप्ताशी त्यांचा विवाह झाला होता. गुप्त, वाकाटक व भारशीव हे एकमेंकाचे नातेवाईक होते. वाकाटक राजे शिवभक्त असुन प्रभावती गुप्ता विष्णु भक्त होती. वाकाटकांनी स्वतःची नाणी पाडली नाही ते गुप्त व क्षत्रपाची चांदी व सोन्याची नाणी चलनात आणत असे. वाकाटक काळात कालीदासाने मेघदुत, प्रवरसेनने सेतुबध, सर्वसेने हरिविजय हाल राजाने गाथा—सप्तशती ग्रंथाची रचना केली. वत्सगुल्म शाखेचा अंतीम राजा हरीषेण यांच्या काळात प्रधानसचिव वराहयदेव यांनी अजंता येथे गुंफा क्रं. १६, १७ निर्मिती केले. हरीषेणच्या काळात अश्मकाधिपतीने वाकाटक राज्यावर आक्रमण करून राज्य समाप्त केला असे दंडीच्या बिश्रुतचरित्रात सापडतात.

कलचुरी राजवंश आणि विष्णुकुंडी विदर्भीय राजे : वाकाटकानंतर विदर्भावर कलचुरी आणि विष्णुकुंडी राजे राज्यकर्ते झाले. पश्चिम विदर्भाची राजधानी महीष्मती असून हैहय वंशातील राजाचे मुळ नाव महाराष्ट्र होते. नगरधन ताम्रपटामध्ये कृष्ण महाराज, नंन्दराज, तरलस्वामी, शंकरणगण व बुध्दराज महाराजांचा उल्लेख असून त्यांनी महीष्मती वरून राज्य केले. कलचुरी म्हणजे हैहय यांची पवनार व धामोरी येथे चांदीची नाणी सापडली असून या राजांनी नगरधन येथुनही राज्य केले असावे.विष्णुकुंडी राजबंशाचे राज्य विदर्भ व महाराष्ट्राच्या अन्य ठिकाणी होत. प्रथम माधववर्माचा विवाह विदर्भीय बाकाटक राजकन्येशी झाला. माधववर्माचे व्दितीय पुत्र बिक्रमवर्मा यांनी विष्णुकुंडीवाकाटकवंशव्दयालंकृत अशी पदवी धारण केली. विष्णुकुंडी वंशाची नाणी पवनार येथे सापडल्या असून नाणीवर सिंह, बैल, शंख व कुंभ असून सिंहाच्या पाठीवर चंद्र आणि बैलाच्या पाठीवर स्वास्तीक असल्याचे दिसून येतात.

राष्ट्रकुटांचे विदर्भ : राष्ट्रकुट हे मुळचे महाराष्ट्रीयन त्यांची राजधानी मान्यखेतध्मालखेड होती. राष्ट्रकुडांचे इ.स. ६ वे १० शतकात विदर्भावर राज्य होती. डॉ. मिराशी संशोधनातून वेरूळ येथे ज्यांनी कैलास लेणी कोरले त्या कृष्णराज प्रथम यांचे वर्धा जिल्हयातील देवळी येथे ताम्रपट सापडला. राष्ट्रकुट राजा गोविंद

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

तृतीय यांचे शिलालेख मुर्तिजापूर येथील शिरसो या गावी मिळाले. गोविंद तृतीयांचा मुलगा अमोघवर्ष यांचा शके ७२८ मध्ये सार्वभौम सत्तेखाली विदर्भ होता. अमोघवर्षाच्या काळात नरसिंहदेवाने उग्रादित्याच्या मंदीरांचा जिर्णोध्दार केला. १६६२ मध्ये अकोला जिल्हयातील अंदुरा येथे शके ८५१ मधील शिलालेख सापडला असून राष्ट्रकुटांचे नंदीवर्धन/अचलपूर येथे सत्ता केंद्र होती.

देवगीरीचे यादव कालीन विदर्भ : देवगीरीचे यादव साम्राज्य म्हटले की, महानुभव, वारकरी तसेच नाथ सांप्रदायाची निर्मिती आणि मराठी भाषेचा उदय व विकास काळ आठवतो. यादव वंशाचा भिल्लम पंचम हा स्वातंर्त्य महत्वकांशी राजा असून त्यांनी देवगिरी साम्राज्याची स्थापना केली. आमडपूरा शिलालेखावरून व लिळाचारित्र्यात भिल्लमचा नातु सिंहण यांचा सेनापती खोलेश्वर हा अमरावती जिल्हयातील खोलापूर येथील रहीवासी असून त्यांनी विदर्भ ब मराठवाडयात आंबेजोगाई येथे मंदीर व अग्रहार बांधला. देवगिरी साम्राज्याचा श्रीकरणाधीप (प्रधानमंत्री) हेमांद्रीने हेमांडपंथी मंदीर शेलली व चतुंवर्गाचितामणी ग्रंथ केला. सिंहणाचा मुलगा कृष्ण लोणार यात्रेच्या भेटीसाठी आला त्यावेही अमरावती जिल्हयातील नांदगांव–खंडेश्वर येथे भेट दिली पुढे रामदेवराय यांच्या आज्ञेने यादव सैन्यांनी झाडी विदर्भावर मंडळावर स्वारी केली.

खिलजी आणि तुगलक कालीन विदर्भ : मुस्लीम राजवटीच्या सुलतानशाही काळात खिलजी वंशाचा सुलतान अल्लाउद्दीन खिलजीनी प्रथमच मध्ययुगीन काळात दक्षिणेत देवगिरीच्या रामराय राज्यावर आक्रमण करून यादव राज्यांना दिल्लीचे मांडलीक बनविले. खिलजी वंशाचा वर्चस्व पश्चिम विदर्भावर होता. १४ व्या शतकात मुलतान महमंद–बीन–––तुगलक यांच्या काळात बाहमाणी राज्यांचा दक्षिणेत उदय होऊन देवगिरी त्यांची राजधानी बनली. कालांतराने बाहमाणी राज्याचे विघटन होऊन चार छोटी राज्य निर्मितीस आले. त्यापैकी बरार म्हणजे विदर्भातील एलिचपुर येथील गाविलगड येथे इमादशाहीची राजवट स्थापन इ: आली. इमादशाही राजवट पुढे ८० वर्ष टिकली. इमादशाही राजवटीलाच खऱ्या अर्थाने विदर्भाचे सुलतान म्हणने योग्य ठरेल.

मुगलकाळ : मुगलकाळात देवगड राज्य मुगल साम्राज्याचा भाग बनला असून देवगडची वार्षिक महसुल ६ लाख ६ हाजर दाम ऐवढी होती. मध्ययुगीन इतिहासात मुगल–गोंड संघर्ष दिसून येतो. १६ व्या शतकात बादशाहा अकबरचा मुलगा मुराद यांनी विदर्भ जिंकुन हा प्रदेश मुगल साम्राज्याला जोडला. या प्रदेशाच्या प्रशासकीय सोयीसाठी प्रान्तांतर्गत १३ सरकारासह सुबा व परगणामध्ये विभाजन करण्यात आले. शाहजहाच्या १० व्या शासन वर्षी सेनापती खानदौरा यांनी बऱ्हानपुरबरून देवगडवर आगेकुच करीत नागपूरवर आक्रमण केले. चंद्रपूरचे गोंडराजा कृष्णशाह यांनी मदत घेऊन नागपूरचा किल्लेदार देवाजी पंत याला खानदौराने पराजीत करून कैद केले. औरंगाजेब बऱ्हाणपूर बरून देक्षिण भारतीय सुभेदारीवर नियंत्रण ठेबत होते. यावेळी देवगड राज्यावर आक्रमण करून देवगडला इस्लामगड, तसेच गोंडाचे राजाचा नाव बख्तबुलंद आणि इस्लाम राजधर्म बनविला.

मराठा साम्राज्याच्या संदर्भात विदर्भ : सिंदखेडराजा येथील लखूजी जाधवची राजकन्या राजमाता जिजाऊ चे माहेर मुळचे विदर्भातील होते. पुरंदर वरून मिर्झाराजा जयसिंग परत येतांनी त्यांचा मृत्यू अमरावती जिल्हयातील अचलपूर जवळ झाला. तसेच पहीला बाजीराव यांची बुन्देलखंड स्वारी ब रघुजो भोसलेच्या बंगाल स्वारी वेळेस मराठा सैनीकांचे विदर्भाच्या भु–प्रदेशावरून मोठया प्रमाणात हालचाली झाल्या. पानीपतवर महाराष्ट्रासह विदर्भाचेही रक्त सांडले. पेशवे काळात नागपूर राज्याचे शासन संचालन शाहु महाराजांनी परसोजी भोसलेला दिला. त्यांची राजधानी यवतमाळ जिल्हयातील भाम येथे होती. नंतर रघुजी भोसलेने राजधानी भाम वरून नागपूर येथे स्थापन केली. पुढे विदर्भ मराठा महासंघातील भोसलेशाही व होळकरशाही अशा दोन सत्तेचा भाग बनला. नंतर हा प्रदेश भोसलेकडून निजामकडे व निजामकडून हस्तांतरीत होऊन ब्रिटीश शासनांतर्गत होता.

ब्रिटीश कालीन विदर्भ : ब्रिटीशकालीन मध्यप्रान्त ब बऱ्हाडमध्ये ब्रिटिशधाजिने दिवान व सुभेदांची नियुक्ती करून संपूर्ण विदर्भातुन ५२ लाखाचे महसुल गोळा

Smt. K. G. M. M. Daryapur

केले जात होते. नागपूर येथील गोंड आदिवासींनी १३ जून १८५७ रोजी राष्ट्रीय उठावाचे अयशस्वी प्रयत्न केला. विदर्भात राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे दोन अधिवेशन नागपूर येथे १८९१ साली आनंद चालू यांच्या अध्यक्षतेखाली ब अमरावती येथे १८९७ साली शंकरन् नायर यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. १९२० च्या असहकार चळवळीचा प्रसार नागपूर ब अमरावती समीतीने केला असून डॉ.चोळकर, श्री पराजंपे ब वीर वामनराव जोशी यांची महत्वाची भूमिका होती. संपूर्ण विदर्भासाठी १९२५ मध्ये मध्यवर्ती नागपूर विद्यापीठाची स्थापना झाली. सविनय कायदेभंग चळवळीच्या जंगल सत्याग्रहाचे पडसाद अमरावती, खामगांव व पुसद, चंद्रपूर व भंडारा इ. दिसून येतात. पुसद येथील जंगल सत्याग्रहाचे नेतृत्व बापुजी अणे यांनी केला. म.गांधीनी १९३६ मध्ये हरीजन सेवक संघ व राष्ट्रीय चळवळीनां चालना देण्यासाठी वर्धा येथे सेवाग्राम सत्याग्रहश्रम स्थापन केला. छोडो भारत चळवळ १९४२ साली ब्रिटीशांचे क्रुरकर्म व गोळीबार तसेच जनतेवर अधिक कर लादल्यामुळे वर्धा जिल्हयातील आष्टी (शहीद) व चंद्रपुर जिल्हयातील चिमुर येथे आंदोलने उभे झाली ब्रिटीशांच्या वर्चस्ववादी धोरणामुळे आष्टी ब चिमुरचे आंदोलने दडपण्यात आले १९४६ साली मध्यप्रांत तसेच विदर्भातील जनतेव्दारे प्रत्यक्ष निवडून डॉ.पंजाबराव देशमुख, लक्ष्मणराव भटकर व ब्रिजलाल बियाणी यांना संविधान सभेवर प्रतिनीधी म्हणून पाठविण्यात आले.

स्वातंत्र्योत्तर विदर्भ : १५ ऑगष्ट, १९४७ रोजी भारत पर्यायाने विदर्भही स्वातंत्र झाला. स्वातंत्र्यानंतर भाषिक तत्वांवर मध्यप्रान्तातील पुर्व विभाग बरार व वऱ्हाड या दोन्ही प्रान्ताचा समावेश करून मुंबई राजधानीसह मराठी भाषिकांचे घटक राज्य दर्जा १ मे १९६० रोजी देण्यात आला. महाराष्ट्र निर्मितीसाठी अनेक चळवळी उदयाला आल्या होत्या. विदर्भाच्या विकासासाठी अकोला व नागपूर करारान्वये मुंबईतील प्रशासकीय यंत्रणा नागपूर येथे स्थापन करून नागपूरला राज्याचा उपराजधानीचा दर्जा देण्यात आला. अगदी महाराष्ट्र निर्मितीपासून विदर्भ राज्याची निर्मिती व्हावी म्हणून प्रादेशिक विकासांच्या असमतोलपणाने मुद्दे पुढे करून वेळोवेळी विदर्भ राज्य निर्मितीसाठी चळवळी उद्भवतांना निदर्शनात येतात.

निष्कर्ष :

विदर्भाचे ऐतिहासीक अध्ययन म्हणजे विदर्भा संबंधी तिन्ही ऐतिहासीक कालखंडामध्ये अनेक साम्राज्यांचा उदय होऊन खऱ्या अर्थाने विदर्भाच्या प्रत्येक घटकाला प्रभावित करणारा ऐतिहासीक काळ होय. विदर्भाची प्राचीन राजधानी कौण्डिण्यपूर येथील भोज वंशातील अनेक राजकन्यांचा विवाह रघुवंशी राजकुमाराशी झाला. विदर्भाचे मुळ निवासी ब विदर्भातील सांस्कृतिक व राजकीय घटक प्रभावित करणारे वाकाटक साम्राज्य निर्मितीस आले. सातवाहनांचा मुळ निवासी संबंधी जरी मतभेद असतील तरी राष्ट्रकुट मात्र मुळचे महाराष्ट्रीयनच होते. यादवाचे देवगिरी साम्राज्य म्हणजे विदर्भाचे सुवर्ण ऐतिहासीक उदय होय. मध्यकालीन इस्लामीक राजवटीमध्ये गोंड साम्राज्य ब मराठा साम्राजांच्या निर्मिती काळ होय. निजाम व ब्रिटीशांच्या वऱ्हाड प्रान्त म्हणजे पुर्वेच अकरा झाडी अन् बावन वऱ्हाडी असे सांगता येतील. विदर्भातील भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व वर्धा येथील सेवाग्राम सत्याग्रहाश्रमाने केला. स्वातंत्र्योत्तर विदर्भ राज्य निर्मिती व्हावी असे आंदोलनांसह निदर्शनात येतात.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. विदर्भ ऐतिहासीक एवं भौगोलिक पृष्ठभूमी, — डॉ. गुप्त चंद्रशेखरी, प्रकाशन : विश्वभारती प्रकाशन नागपूर, प्रथम संस्करण : १९९६

२. प्राचीन मध्ययुगीन भारताचा इतिहास.—जाधव श्रीकांत प्रभाकर, प्रकाशनः द युनिक ॲकेडमी पुणे, आवृत्ती दुसरीः २०१४ बिदर्भातील दलीत चळवळीचा इतिहास, -- मस्के बी. आर., प्रकाशन : नभ प्रकाशन अमरावती, प्रथमावृत्ती : १४, एप्रिल २०१२

४. महाराष्ट्राचा इतिहास, लेखक — प्रा. पाटील व्ही.बी., प्रकाशन : के.सागर, प्रकाशक : सौ शोभादेवी क्षिरसागर, सहावी आवृत्ती : २०१४

५. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, (१८८५—१९४८) लेखक — डॉ. कोलारकर श.गो., प्रकाशन : श्री मंगेश प्रकाशन, श्री शांतादुर्गा निवास २३ फार्मलेंड, नवी

Smt. K. G. M. V. Daryapur

रामदासपेठ नागपूर, प्रथमावृत्ती : ३ जुन २००३

६. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, (१९४७–१९५८) लेखक – डॉ. वक्काणी नि.आ., प्रकाशन : श्री. मंगेश प्रकाशन, श्री शांतादुर्गा निवास २३ फार्मलेंड, नवी रामदासपेठ नागपूर, प्रथमावृत्ती : २००३

७. विदर्भातील प्राचीन मंदीरे, लेखक : चितळे श्रीपाद केशव, प्रकाशन श्री शांतादुर्गा निवास २३ फार्मलेंड, नवी रामदासपेठ नागपूर, प्रथमावृत्ती : २०१४ (श्री.गणेश चतुर्थी भाद्रपद)

८. महाराष्ट्रातील किल्ले, लेखक : देशपांडे दत्तात्रय गणेश, प्रकाशन : दत्तात्रय ग. पाष्टे, डायमंड पब्लीकेशन सदाशिव पेठ टिळक रोड, पुणे, प्रथमावृत्ती : २६ ऑक्टो २००६ (कार्तिक एकादशी)

९. www.wikipedia.com

❑❑❑

22

गांधीजींच्या शिक्षण व राजकीय विचारातील प्रबोधनता

प्रा. विरेंद्र मुरलीधर घरडे
सहा.प्राध्यापक–राज्यशास्त्र,
गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्टचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नगाव, ता. जि. धुळे. (महाराष्ट्र)

****

प्रस्तावना :–

श्री. मोहनदास करमचंद गांधी राजकारणातील व राजकीय तत्वज्ञानातील स्थान महत्वाचे आहे. मॅचेस्टर गार्डियनने त्यांचे वर्णन राजकारण्यातील संत व संतामधील राजकारणी. असे केले आहे.

राजकारणात धर्माची जोड देऊन व शिक्षणातील नैतिक मुल्ये याचा प्रत्यक्ष वर्तनवादी राजकारणात संबंध जोडून राजकारणाचे आध्यात्मिकरण करण्याचा सफल प्रयत्न महात्मा गांधी यांनी आपल्या संपूर्ण राजकीय जीवनात केल आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात गांधी यांचा राजकारणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे? राजकीय क्षेत्र व शिक्षण यांच्या संबंधातुन राजकीय प्रबोधन कसे करता येईल? राजकारणात गांधी यांनी धर्माची जोड का दिली? त्यांच्या आध्यात्यिक व नैतिक राजकीय विचाराचा पाया काय आहे? राजकीय अहिंसावाद का स्विकारला अशा अनेक प्रश्नांचे विश्लेषण प्रस्तुत शोध निबंधामधे केले आहे.

उद्देश :– १) गांधीजींच्या शिक्षण व राजकीय विचारला समाजातील सर्व वर्गात पोहचविणे.

२)गांधीजींच्या आध्यात्मिक आणि नैतिक विचारांची पाया भरणी राजकीय व शिक्षण क्षेत्रात करणे.

महत्व :– महात्मा गांधीजींचे शिक्षण व राजकीय विचार वास्तवतेचा निरपेक्ष अभ्यास करणारे असल्यामुळे त्यांच्या विचाराला आधुनिक काळात महत्व आहे.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

International Peer reviewed Referred Research Journal

Issue-37, Vol-06 Jan. to March 2021

2020-21
Dr. K. A. Gawande

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

13) छात्राध्यापकांच्या मानवाधिकार जाणीव जागृतीबाबतचा अभ्यास
प्रा.डॉ. जितेश नारायण चव्हाण ||53

14) **विदर्भाचे ऐतिहासिक अध्ययन**
सहा. प्रा. डॉ. कोकीळा अ. गावंडे, जि. अमरावती (महा) ||56

15) ऐतिहासीक वारसा लाभलेला गाविलगड किल्ला
डॉ. भानुदास डि. जामनेकर, जि. अमरावती ||60

16) संगीतकार स्व. राम फाटक यांनी स्वरबध्द केलेल्या संतवाणीची जन्मकथा व
प्रा. डॉ. रवींद्र रामभाऊ इंगळे, परभणी (महाराष्ट्र) ||63

17) भारतातील स्त्रीयांचे घटते प्रमाण : एक समस्या
डॉ.राजेश्री अप्पाराव जाधव, जि.लातूर ||67

18) महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट व महिला सक्षमीकरण
प्रा.डॉ. बी.आर. कुंडगीर, औंढा नागनाथ ||70

19) कृषीकायदे : एक वास्तविकता
पाटील स्वप्नील माधवराव ||73

20) भारतीय टोमॅटो उत्पादनात राज्याचे योगदान आणि टोमॅटो निर्यातीचा अभ्यास करणे
प्रा. डॉ. कृष्णा शंकर शहाणे, नाशिक ||76

21) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या प्रवृत्तीचे अध्ययन (नाशिक विभागाच्या संदर्भात –
प्रा.डॉ. वायसे शामराव भगवान, नंदुरबार ||80

22) कामकाजी एवं गैर कामकाजी महिलाओं के किशोर बालक–बालिकाओं का
साधना भदौरिया & डॉ. विनोद भदौरिया, ग्वालियर (म.प्र.) ||85

23) मनरेगा योजना कार्यक्रम का ग्रामीण निर्धनता पर प्रभाव–एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
दीक्षा भट्ट, नैनीताल ||88

24) संत रैदास और कबीर की ज्ञान साधना
डॉ. निर्मल चक्रधर, जिला–बालाघाट (म०प्र०) ||93

25) हिन्दी के संत कवियों के काव्यों में छुआछूत का विरोध
डॉ. सिंधव घनश्यामभाई एल. ||98

जागृती संदर्भातील फरक अभ्यासण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व t मूल्य पुढील प्रमाणे काढण्यात आले.

सारणी क्र. ३

छात्राध्यापकांचे मानवाधिकार जाणीव जागृती संदर्भातील मध्यमान, प्रमाण विचलन आणि t मूल्यल

	शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय	अध्यापक विद्यालय
छात्राध्यापकांची संख्या (N)	[illegible]	३७
मध्यमान (M)	२२५	२३
प्रमाण विचलन (SD)	१.९	३.२
t मूल्य	१.०२	
तक्ता D मूल्य	१.८४ (०.५ स्तर)	१.९९ (०.१ स्तर)
निष्कर्ष	असार्थक	

सारणी ३ वरून असे दिसते की t ची आलेली किंमत तक्त्यातील t च्या किमतीपेक्षा ०.०१ आणि ०.०५ दोन्ही स्तरावर कमी आहे. त्यामुळे प्राप्त t मूल्य सार्थक नाही. शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार करावा लागेल.

निष्कर्ष –

१. छात्राध्यापकांमध्ये मानवाधिकार जाणीव जागृती चांगली आहे. त्यांच्याकडे उदासीनता आढळत नाही हि बाब सकारात्मकता, प्रगल्भता व प्रगती दर्शवते.

२. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय व अध्यापक विद्यालयातील पदवी अभ्यासक्रमास प्रवेशित छात्राध्यापकांमध्ये मानवाधिकार जाणीवजागृता संदर्भात फरक आढळत नाही.

३. मानवाधिकारातील उपघटकांच्या बाबतीत शिक्षक प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांना सर्वसामान्य अधिकाराचे ज्ञान जास्त प्रमाणात तर उर्वरित इतर घटकांच्या बाबतीत कमी प्रमाणात जाणीव–जागृता आढळते.

४. मानवाधिकाराबाबत जास्त सखोल, सर्वंकष, ज्ञान होण्यासाठी पाठ्यक्रमात एखादा उपघटक अभ्यासण्यासाठी असावा.

५. फक्त अभ्यासक्रमावरच अवलंबून न राहता अभ्यासेतर उपक्रमातून, व्यवहारातून मानवाधिकार जाणीवजागृती व्हावी.

६. समाजात मानवाधिकाराचे प्रचार–प्रसार–प्रबोधन होण्यासाठी विविध उपक्रम राबवून त्या माध्यमातून समाजाजवळ यावे.

14

विदर्भाचे ऐतिहासिक अध्ययन

सहा. प्रा. डॉ. कोकीळा अ. गावंडे
संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग,
शासकीय विदर्भ ज्ञान–विज्ञान संस्था, अमरावती
श्रीमती को.गा. महिला महा. दर्यापूर, जि. अमरावती (महा)

****

प्रस्तावना :–

विदर्भ हा महाराष्ट्राच्या पुर्व दिशेला असुन भारताच्या मध्यवर्ती भागात उत्तर अक्षांश १० ते २२° ४७ आणि पुर्व रेखांश ७८° अंश ते ८१ या ठिकाणी वसलेला आहे. विदर्भाचे क्षेत्रफळ ९८००० वर्ग कि.मी. असुन पश्चिम – पुर्व लांबी सुमारे ४५० कि.मी. व उत्तर – दक्षिण रुंदी साधारणत: २०० कि.मी. एवढी आहे. विदर्भाचे नाव भोजवंशातील विदर्भ राजाने अथवा ऋषभदवाचा नातू विदर्भ या दोन्ही राजांनी भिन्न वेळी येथील प्रदेशावर राज्य स्थापन केल्यामुळे या प्रदेशाचे नाव विदर्भ पडले. विदर्भाचा इतीहास अनेक साम्राज्यांचे अवशेषांचे साक्ष देतांनाप्राचिन व मध्ययुगीन कालखंडामध्ये विदर्भ विविध साम्राज्यात विभागला जात असुन ऐतहासिक भारतीय सत्ता व परकीय मुस्लीम साम्राज्यांच्या वेळोवेळी भाग बनला. आधुनिक ऐतिहासिक काळात विदर्भ ब्रिटीश साम्राज्यांचा अंग बनुन मध्यप्रान्त व वऱ्हाड असे महसुलाच्या सोयीसाठी दोन भाग केल्याचा दिसतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात वऱ्हाड व मध्यप्रान्तातील मराठी भाषिक जिल्हे महाराष्ट्रात समाविष्ट झाल्यामुळे महाराष्ट्राला राज्याचा दर्जा प्राप्त होऊन विदर्भाचे शासन संचालनासाठी पुर्व विभाग नागपूर व पश्चिम विभाग अमरावती अशी विभागणी करण्यात आली.

विदर्भाचे अध्ययन करीत असतांना प्राचीन मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहासाचा मागोवा घेणे जरुरी आहे. **प्रागैतिहासिक कालीन विदर्भ :–** महापाषाण

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

कालीन लोक भटक्या जमातीचे असन विदर्भात वस्ती करणारे ते पहिले शेतकरी व कारागीर होते. प्रागैतिहासिक विदर्भीय लोक शवस्थानाभोवती शिळा–वर्तुळे लावत असुन यांची संख्या ३००० आहे. जुनापाणी, माहुरझरी,ख्वापा,नैकुंड, येथील प्रागैतिहासिक कालीन शिळा– वर्तुळामध्ये मानवी हाडे, मातीची भांडी, कढाई, लोखंडी कुऱ्हाडी अस्त्र–शस्त्रे, सोन्या चांदीचे आभुषणे असुन डोला प्रकारची होती. पश्चिम

विदर्भातील हजारो वर्षापुर्वी उल्कापाताने निर्मितीस आलेला बुलढाणा जिल्हयातील लोणार खाऱ्यापाण्याचे सरोवर जगात आकारने दुसऱ्या नं. मोठा असुन एक भौगोलिक चमत्कार आहे. अमरावती जिल्ह्यातील कौण्डिण्यपूर हे विदर्भाची प्राचीन राजधानी असुन प्रागैतिहासिक मानव येथे राहत असल्याचा पुरावे मिळतात.

पौराणिक काळातील :– विदर्भाच्या ऐतीहासिक पार्श्वभुमीमध्ये पौराणिक काळ महत्वाचा असुन भोजवंशातील वर्धा तटावरील महत्वाकांशी राजांनी कौण्डिण्यपूर येथे राजधानी बनविले. भोजवंशातील अनेक राजकन्यांचा विवाह उत्तर भारतीय रघुवंशीय राजाशी झाला. त्यामध्ये प्रामुख्याने रघुकुलतिलक राजा सागर यांची राणी काशिनी, प्रभु रामचंद्राचे आजोबा अज यांची राणी इंदुमंती भगवान श्रीकृष्णाने भोजवंशातील राजकन्या रुख्मीणी हिच्याशी, महर्षी अगस्तीने विदर्भ सुकन्या लोपमुद्रा हिच्याशी राजकन्या दमयंती व नल तसेच श्रीकृष्ण – रुख्मीणी पुत्र प्रद्युम्न यांनी आपले मामा रुख्मीणी राजकन्या शुभांगीशी, प्रद्युम्न – शुभांगीपुत्र अनिरुध्द यांना रुख्मीणीची नात यांच्याशी प्रामुख्याने विवाह झाले. पुर्वी विदर्भाला दंण्डकारण्य म्हटले जाते असे. विदर्भाचे नाव भोजवंशातील विदर्भ राजाने

किंवा ऋषीदवाता नातू विदर्भ व दोन्ही राजांनी भिन्न वेळी येथील प्रदेशावर राज्य स्थापन केल्यामुळे या प्रदेशाचे नाव

विदर्भ पडले. अगस्ती ऋषी विध्यांपर्वत ओलांडुन येणारा व पहिला उत्तर भारतीय विदर्भात यज्ञ करणारा तो आर्य होता. यज्ञाचा विध्वंश करणारे द्रविड यौद्धे द्रवीडांचा राजा रावण असुन आदिवासीचे दैवत होते. विदर्भात अमरावती, यवतमाळ, चांदा, भंडारा, गडचिरोली, नागपूर या जिल्ह्यामध्ये आदिवासीचे मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या असल्यामुळेच येथे गोडांचे साम्राज्य उदयाला आले होते.

मौर्यकालीन विदर्भ :– भारताचा व पर्यायाने विदर्भाचा ऐतीहासिक काळ अडीच हजार वर्षापुर्वीचा असुन चंद्रपूर जिल्ह्यातील देवटेक येथील शिलालेखामध्ये सम्राट अशोकाने विदर्भातील वन्यजमातींना पशुपक्ष्यांची हत्या करु नये अशी आज्ञा दिली. मौर्य सम्राट अशोकाचा धर्म –महामात्रा अधिकाऱ्याने विदर्भात बौध्द प्रचार व प्रसार केला.

भंडारा जिल्ह्यातील चार स्तुप व बौध्दलेणी, चंद्रपूर जिल्ह्यातील भद्रवतीचे स्तुप, अकोला जिल्ह्यातील पातुरचे बौध्दलेणी असुन पौनी येथे सांची स्तुपापेक्षाही आकाराने भारतातील सार्वात मोठा स्तुप आहे. म्हणुनच विदर्भ मौर्य साम्राज्याचा भाग असावे.

शुंग काळ व मालविकाग्निमीत्रम :– शुंग राजसत्तेचा उदय झाल्यानंतर विदिशाचे राज्यपाल अग्निमित्राने मौर्य कालीन सचिवाला कैद केला. इकडे विदर्भाच्या राजसिंहासनावर यज्ञसेन व माधवसेन यांचा समप्रमाणात अधिकार असून माधवसेनेने यज्ञसेनेला अर्ध्या राज्याची मागणी केली. असता यज्ञसेनेने माधव सेनेला कैदेत टाकले. माधवसेनेच्या सुटकेसाठी त्याची बहिण मालविका यांनी अग्निमित्रांच्या अंत : पुरात दासी म्हणुन आश्रयाला आली. असतांना तिच्या विनंतीवरुन अग्निमित्राने यज्ञसेनेला माधवसेनेच्या सुटकेची आज्ञा दिली. यज्ञसेनेने हि आज्ञा अमान्य करताच समान भागात विभागणी करुन यज्ञसेन व माधवसेन दोन्ही भावाला देण्यात आले.

सातवाहनाचे सम्राज्य :– सातवाहनाचे इ.स.पुर्व सुमारे २३० पासुन इ.स.२३० पर्यंत विदर्भावर राज्य होते.

सातवाहन राजे मुळेच महाराष्ट्रीयन असुन राजा सिमुक त्यांचे संस्थापक होते. नासिक गुहलेखावरुन आणि रा.गो भांडारकराने गौतमीपुत्र सातकर्णीला धान्यकटस्वामी मानुन आंध्रप्रदेशाचे मुल निवासी सांगतात. यांच्यापुर्वी हाथीगुंफा लेखावरुन कलींग, नरेश खारवेल यांनी विदर्भावर आक्रमण केल्याचे उल्लेख मिळतात. डॉ. मिराशी सातवाहनांना विदर्भाचे मुलनिवासी समजुन विदर्भ विजेता गौतमीपुत्र सातकर्णी यांचे विदर्भावर राज्य होते असे सांगतात. पश्चिम विदर्भातील अकोला जिल्ह्यात तऱ्हाळ येथे सातवाहनांची १६०० नाण्याचा टेराकोट सापडला. या नाण्यावर १० राजाचे नाव असुन हत्ती व वाघ कोरलेले

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

असुन नाणी गोलाकार पाटीन धातुपासुन बनलेले आहे.

गौतमीपुत्र सातकर्णी यांची पदवी त्रिसमुद्रतोयपीतवाहन ही असुन सातवाहनांची राजधानी पैठण होती.

वाकाटक कालीन विदर्भ :- सातावाहनांनंतर वाकाटाक व भार शिवनागांनी विदर्भावर राज्य स्थापन केले.

पुराणावरुन डॉ. मिराशी यांनी प्रवरसेन राजाचे चार पुत्र असुन त्यानी वाकाटकांची चार शाखा स्थापन केल्याचा उल्लेख देतात. विदर्भात वत्सगुल्म (वाशिम) व नंदीवर्धन (नगरधन) असे दोन शाखा असुन वर्धानदी ही मध्यवर्ती सिमारेखा होती. विध्याशंक्ती वाकाटाक वंशकेतू असुन वत्सगुल्म शाखेचा संस्थापक सर्वसेन व नंदीवर्धन शाखेचा संस्थापक गौतमीपुत्र असे होते.प्रथम रुद्रसेन समुद्रगुप्तांच्या समकालीन असुन दिव्तीय चद्रगुप्तांचा जावाई असुन प्रभावित गुप्तांशी त्यांचा विवाह झाला होता. गुप्त वाकाटाक व भारशिव हे एकमेकांचे नातेवाईक होते. वाकाटाक राजे शिवभक्त असुन

प्रभावती गुप्ता विष्णू भक्त होती. वाकाटाकांनी स्वतः ची नाणी पाडली नाही ते गुप्त व क्षत्रपाची चांदी व सोन्याची नाणी चलनात आणत असे. वाकाटाक काळात कालीदासरु सघटत प्रवरसेनने सेतुबध, सर्वसेनने हरिविजय हाल राजाने गाथा-सप्तशती ग्रंथाची रचना केली. वत्सगुल्म शाखेचा अंतीम राजा हरीषेण यांच्या काळात प्रधानमंचिव वराहदेव यांनी अजंता येथे गुंफा क्रं. १६.१७ निर्मिती केले हरीषेणाच्या काळात अश्मकाधिपतीने वाकाटाक राज्यावर आक्रमण करुन राज्य समाप्त केला. असे दिडींच्या विश्रुतचरित्रात सापडतात.

राष्ट्रकुटांचे विदर्भ :- राष्ट्रकुट हे मुळचे महाराष्ट्रीयन त्याची राजधानी मान्यखेत/ मालखेड होती. राष्ट्रकुडांचे इ.स. ९ ते

१० शतकात विदर्भावर राज्य होती. डॉ. मिराशी संशोधनातुन वेरुळ येथे ज्यानी कैलास लेणी कोरले त्या कृष्णराज प्रथम यांचे वर्धा जिल्ह्यातील देवळी येथे ताम्रपट सापडला. राष्ट्रकुट राजा गोविंद तृतीय यांचे शिलालेख मुर्तीजापूर येथिल शिरसो या गावी मिळाले. गोविंद तृतीयांचा मुलगा अमोघवर्ष यांचा शके ७२० मध्ये सर्वभौम सत्तखाली विदर्भ होता अमोघवर्षांच्या काळात नरसिहदेवाने उग्रदित्यांच्या मंदीराचा जिर्णोध्दार केला. ११६२ मध्ये अकोला जिल्ह्यातील अंदुरा येथे शके ८५१ मधील शिलालेख सापडला असुन राष्ट्रकुटांचे नंदीवर्धन/ अचलपूर येथे सत्ता केंद्र होती.

देवगीरीचे यादव कालीन विदर्भ :- देवगीरीचे यादव साम्राज्य म्हटले की, महानुभव, वारकरी तसेच नाथ सांप्रदायाची निर्मिती आणि मराठी भाषेचा उदय व विकास काळ आठवतो. यादव वंशाचा भिल्लम पंचम हा स्वातंत्र्य महत्वाकांशी राजा असुन त्यांनी देवगीरी साम्राज्याची स्थापना केली. आमडपूरा शिलालेखावरुन व लिळाचरित्र्यात भिल्लमचा नातू सिंहण यांचा सेनापती खोलेशर हा अमरावती जिल्ह्यातील खोलीपूर येथिल रहिवासी असुन त्यांची विदर्भ व मराठवाड्यात आंबेजोगाई येथे मंदीरे व अग्रहार बांधला. देवगिरी साम्राज्यचा श्रीकरणाधीप (प्रधानमंत्री) हेमांद्रीने हेमाडपंथी मंदीरे शैली व चतुवर्गाचिंतामणी ग्रंथ केला. सिंहणाचा मुलगा कृष्ण लोणार यात्रेच्या भेटीसीठी आला त्यावेळी अमरावती जिल्ह्यातील नांदगांव खडेश्वर येथे भेट दिली. पुढे रामदेवराय यांच्या आज्ञेने यादव सैन्यांनी झाडी विदर्भावर मंडळावर स्वारी केली.

खिलजी आणि तुगलक कालीन विदर्भ :- मुस्लीम राजवटीच्या सुलतानशाही काळात खिलजी वंशाच्या सुलतान

अल्लाउद्दीन खिलजीनी प्रथमच मध्ययुगीन काळात दक्षिणेत देवगिरीच्या रामराय राज्यावर आक्रमण करुन यादव राज्यांना दिल्लीचे मांडलीक बनविले. खिलजी वंशाचा वर्चस्व पश्चिम विदर्भावर होता. १४ व्या शतकात सुलतान महमंद बीन-तुगलक यांच्या काळात बाहमाणी राज्याचा दक्षिणेत उदय होऊन देवगिरी त्यांची राजधानी बनली कालांतराने बाहमाणी राज्यांचे विघटन होऊन चार छोटी राज्य निर्मितीस आले. त्यापैकी बरार म्हणजे विदर्भातील एलिचपूर येथिल गाविलगड येथे इमादशाहीची राजवट स्थापना झाली. इमादशाही राजवट पुढे ८० वर्ष टिकली.

इमादशाही राजवटीलाच खऱ्या अर्थाने विदर्भाचे सुलतान म्हणजे योग्य ठरेल.

मुगलकाल :- मुगलकाळात देवगड राज्य मुगल साम्राज्याचा भाग बनला असुन देवगडची वार्षिक महसुल ७९ लाख ९ हजार दाम एवढी होती. मध्ययुगीन इतिहासात

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

मुगल – गोंड संगर्ष दिसुन येतो. १६ व्या शतकात बादशाहा अकबरच्या मुलगा मराद यांनी विदर्भ जिंकुन हा प्रदेश मुगल साम्राज्याला जोडला. या प्रदेशाच्या प्रशासकीय सोयीसाठी प्रान्तांतर्गत १३ सरकारसह सुबा व परागणामध्ये विभाजन करण्यात आले. शहाजँहाच्या १० व्या शासन वर्षी सेनापती खानदौरा यांनी बुऱ्हानपुरवरुन देवगडावर आगेकुच करीत नागपूरवर आक्रमण केले. चंद्रपुरचे गोंडराजा कृष्णशाह यांची मदत घेऊन नागपुरचा किल्लेदार देवाजी पंत याला खानदौराने पराजीत करुन कैद केले. औरंगजेब बऱ्हानपुर वरुन दक्षिण भारतीय सुभेदारीवर नियंत्रण ठेवत होते. यावेळी देवगड राज्यावर आक्रमण करुन देवगडाला इस्लामगड, तसेच गोंडाचे राजाचा नाव बख्तबुलंद आणि इस्लाम राजधर्म बनविला.

मराठा साम्राज्याच्या संदर्भात विदर्भ :- सिंदखेडराजा येथील लखुजी जाधवची राजकन्या राजमाता जिजाऊ चे माहेर मुळचे विदर्भातील होते. पुरंदर वरुन मिर्झाराजा जयसिंग परत येतांनी त्यांचा मृत्यु अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर जवळ झाला. तसेच पहिला बाजीराव यांची बुलंदखंड स्वारी व रघूजी भोसलेच्या स्वारी वेळेस मराठा सैनिकांचे विदर्भाच्या भू–प्रदेशावरुन मोठ्या प्रमाणात हालचाली झाल्या. पानीपतवर महाराष्ट्रासह विदर्भाचेही रक्त सांडले.

पेशवे काळात नागपूर राज्याचे शासन संचालन शाहू महाराजांनी परसोजी भोसलेला दिला. त्यांची राजधानी यवतमाळ जिल्ह्यातील भाम येथे होती. नंतर रघूजी भोसलेने राजधानी भाम वरुन नागपूर येथे स्थापन केली. पुढे विदर्भ मराठा महासंघातील भोसलेशाही व होळकरशाही अशो दोन सत्तेचा भाग बनला. नतर हा प्रदेश भोसलेकडून निजामकडे व निजामकडून हस्तांतरीत होऊन ब्रिटीश शासनांतर्गत होता.

ब्रिटीश कालीन विदर्भ :- ब्रिटीशकालीन मध्यप्रान्त व वऱ्हाडामध्ये ब्रिटीशधर्जिने दिवान व सुभेदांची नियुक्ती करुन

संपूर्ण विदर्भातून ५२ लाखाचे महसुल गोळा केले जात होते. नागपूर येथील गोंड अदिवासींनी १३ जून १८५७ रोजी राष्ट्रीय उठावाचे अयशस्वी प्रयत्न केला. विदर्भात राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे दोन अधिवेशन नागपूर येथे १८९१ साली आनंद चार्लु यांच्या अध्यक्षतेखाली व अमरावती येथे १८९७ साली शंकरन नायर यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. १९२० च्या असहकार चळवळीचा प्रसार नागपूर व अमरावती समीतीने केला असुन डॉ.चोळकर, श्री. परांजपे व वीर वामनराव जोशी यांची महत्वाची भूमिका होती. संपूर्ण विदर्भासाठी १९२५ मध्ये मध्यवर्ती नागपूर विद्यापीठाची स्थापना झाली.सविनय कायदेभंग चळवळीच्या जंगल सत्याग्रहाचे पडसाद अमरावती, खामगांव, पुसद, चंद्रपूर, भंडारा येथे दिसुन येतात. पुसद येथिल जंगल सत्याग्रहाचे नेतृत्व बापुजी अण्ण यांनी केला. म.गांधींनी १९३६ मध्ये हरिजन सेवक संघ व राष्ट्रीय चळवळींना चालना देण्यासाठी वर्धा येथे सेवाग्राम सत्याग्रहश्रम स्थापन केला. छोडो भारत चळवळ १९४२ साली ब्रिटीशांचे क्रुरकर्म व गोळीबार तसेच जनतेवर अधिक दर लादल्यामुळे वर्धा जिल्ह्यातील आष्टी (शहीद) व चंद्रपुर जिल्ह्यातील चिमुर येथे आंदोलने उभे झाली ब्रिटीशांच्या वर्चस्ववादी धोरणामुळे आष्टी व चिमुरचे आंदोलने दडपण्यात आले १९४६ साली मध्यप्रांत तसेच विदर्भातील जनतेव्दारे प्रत्यक्ष निवडुन डॉ. पंजाबराव देशमुख, लक्ष्मणराव भटकर व ब्रिजलाल बियाणी यांना संविधान सभेवर प्रतिनीधी म्हणून पाठविण्यात आले.

स्वातंत्र्योत्तर विदर्भ :- १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत पर्यायाने विदर्भही स्वातंत्र झाला. स्वातंत्र्यानंतर भाषिक तत्वांवर मध्यप्रान्तातील पुर्व विभाग वरार व वऱ्हाड या दोन्ही प्रान्ताचा समावेश करुन मुंबई राजधानीसह मराठी भाषिकांचे घटक राज्य दर्जा १ मे १९६० राजी देण्यात आला. महाराष्ट्र निर्मितीसाठी अनेक चळवळी उदयाला आल्या होत्या. विदर्भाच्या विकासासाठी अकोला व नागपूर करारान्वये मुंबईतील प्रशासकीय यंत्रणा नागपूर येथे स्थापन करुन नागपूरला राज्याचा उपराजधानीचा दर्जा देण्यात आला. अगदी महाराष्ट्र निर्मिती पासून विदर्भ राज्याची निर्मिती व्हावी म्हणुन प्रादेशिक विकासांच्या असमतोलपणाचे मुद्दे घेऊन वेळोवेळी विदर्भ राज्य निर्मितासाठी चळवळी उद्भवतांना निदर्शनात येतात.

निष्कर्ष :- विदर्भाचे ऐतिहासिक अध्ययन म्हणजे विदर्भासंबंधी तिन्ही ऐतिहासिक कालखंडामध्ये अनेक साम्राज्यांचा उदय होऊन खऱ्या अर्थाने विदर्भाच्या प्रत्येक घटकाला प्रभावित करणारा ऐतिहासिक काळ होय. विदर्भाची प्राचीन राजधानी कौण्डिण्यपूर येथील भोज

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur *

वंशातील अनेक राजकन्यांचा विवाह रघुवंशी राजकुमारीशी झाला. विदर्भाचे मुळ निवासी व विदर्भातील सांस्कृतिक व राजकीय घटकं प्रभावित करणारे वाकाटाक सम्राज्य निर्मितीस आले.

सातवाहनांचा मुळ निवासी संबंध जरी मतभेद असतील तरी राष्ट्रकुट मात्र मुळचे महाराष्ट्रीयनच होते. यादवाचे देवगिरी साम्राज्य म्हणजे विदर्भाचे सुवर्ण ऐतिहासिक उदय होय. मध्यकालीन इस्लामीक राजवटीमध्ये गोंड साम्राज्य म्हणजे काळ होय. निजाम व ब्रिटीशाच्या वऱ्हाड प्रान्त म्हणजे अकरा झाडी अन बाबन वऱ्हाडी असे सांगता येतील.

विदर्भातील भारतीय चळवळीचे नेतृत्व वर्धा येथील सेवाग्राम सत्याग्रहा श्रमाने केला. स्वातंत्र्यांत्तर विदर्भ राज्य निर्मिती व्हावी असे आंदोलनासह निदंशनात येतात.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. विदर्भ ऐतिहासिक एंव भौगोलिक पृष्ठभुमी - डॉ. चंद्रशेखरी गुप्त प्रकाशन : विशभारती प्रकाशन नागपूर, प्रथम संस्करण : १९९६

२. प्राचोन मध्ययुगीन भारताचा इतिहास श्रीकांत प्रभाकर जाधव . प्रकाशन : द युनिक अॅकॅडमी पुणे, आवृत्ती दुसरी : २०१४

३. विदर्भातील दलीत चळवळींचा इतिहास - वी. आर. मस्के. प्रकाशन : नभ प्रकाशन अमरावती, प्रथमावृत्ती
१४ एप्रिल २०१२

४. महाराष्ट्राचा इतिहास, लेखक- प्रा. व्ही.बी. पाटील, प्रकाशन : के सागर, प्रकाशक : सौ. शोभादेवी क्षिरसागर, सहावी आवृत्ती : २०१४

५. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास (१८८५-१९४८) लेखक- डॉ.श.गो.कोलारकर, प्रकाशन : श्री. मंगेश प्रकाशन, श्री शांतादुर्गा निवास २३ फार्मलॅंड, नवी रामदासपेठ नागपूर, प्रथमावृत्ती : ३ जुन २००३

६. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, (१९४७ - १९५८) लेखक- डॉ.नि.आ.वक्काणी, प्रकाशन : श्री मंगेश प्रकाशन, श्री शांतादुर्गा निवास २३ फार्मलॅंड, नवी रामदासपेठ नागपूर, प्रथमावृत्ती : ३ जुन २००३

15

ऐतिहासीक वारसा लाभलेला गाविलगड किल्ला

डॉ. भानुदास डि. जामनेकर
श्री. वसंतराव नाईक महाविद्यालय,
धारणी, जि. अमरावती

महाराष्ट्राच्या इतिहासात किल्ल्यांना महत्वपुर्ण स्थान आहे. महाराष्ट्राची भौगोलीक परिस्थीती पाहता किल्ल्यानी राजकीय परिस्थीतीत बरेच बदल घडवून आणले. किल्ले ही संघर्षाची प्रतीके म्हणून उभे आहेत. ज्याचे हाती किल्ला म्हणजे तो आजबाजुच्या प्रदेशावर किंवा परिसरावर चागल्या रितीने वर्चस्व राहत असे. शिवाजी राजांनी किल्लांचे महत्व ओळखून असंख्य किल्ले जिंकले शत्रूशी लढा देऊन आपल्या प्रजेचे सरक्षण केले. आपल्या साम्राज्यात किल्ल्यांना महत्वपुर्ण स्थान दिले. अश्याच किल्ल्यानमध्ये विदर्भातील गाविलगड किल्ल्याचा महत्वपुर्ण वैशिष्ट्यपुर्ण इतिहास आहे.

गावीलगड किल्ल्याचे वैभवशाली बांधकाम :—

विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील आजच्या चिखलदरा तालुक्यात गावीलगड किल्ला आहे. चिखलदरा व धारणी हे दोन तालुके मेळघाट म्हणुन ओळखल्या जाते. सातपुड्याच्या पर्वतरांगा घनदाट अरण्य व घाटवळानांने हा परिसर व्यापलेला आहे. अमरावती जिल्हातील अचलपुर शहराच्या उत्तरेस सरळ रेषेत २६ मैल व डाबरी ३० मैल या किल्ल्याचे अंतर आहे. समुद्रसपाटीपासुन साधारणता ३५६४ मीटर उंचीवर सातपुड्याच्या पर्वतरांगेत हा किल्ला उभा आहे हा किल्ला [illegible] श्रेणीत [illegible] येथील हवामान वेगळे [illegible] पाऊस सरासरी १५५ सेमी होतो हिवाळ्यात [illegible] तापमान [illegible] सेल्सीयस च्या आत असते तर उन्हाळा ३५ सेल्सीयस पेक्षाही कमी असतो. आज हा

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

2020-21

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January -2021

ISSUE No- (CCLXIX) 269

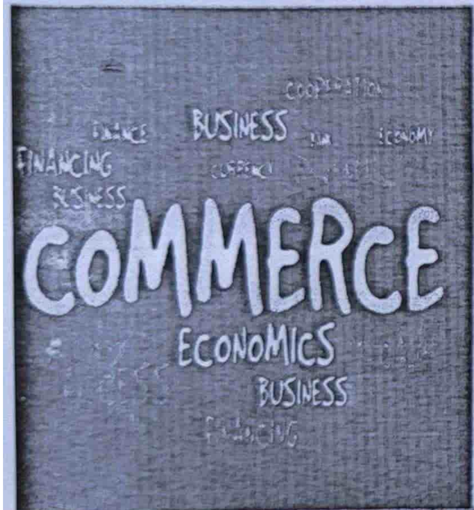

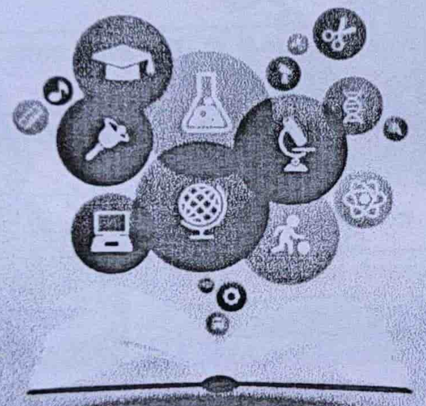

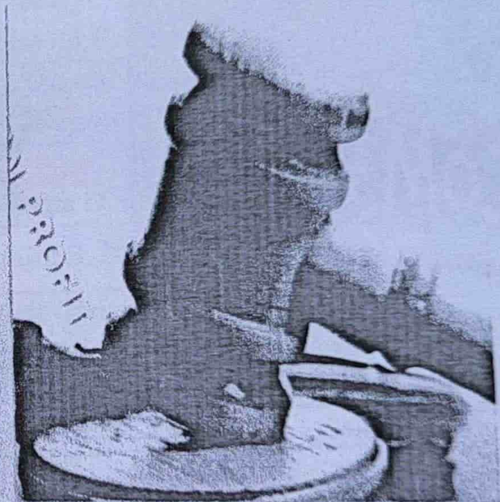

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Evaluation of Maharashtra's Jalyukta Shivar Abhiyan **Dr. Santosh Shankarrao Pharande**	1
2	Family Instability Involvement For Child Upbringing **Dr.Anjali Chandrakant Pande**	5
3	A New Perspective on Health Issues in the Wake of Pandemic: Reference to Covid-19. **Dr Nitin W. Deulkar**	9
4	Regional Pattern Of Agricultural Development In Amravati District **Dr. Omprakash B Munde**	12
5	Innovative Approaches To Event Management Edcuation In Career Development **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	18
6	Educational and Health Status in Child Home **Dr. Sarika N. Dandge (Bodade)**	25
7	Electronic Resource Management System of Academic Library **Dr. Shubhangi P. Ingole**	28
8	Indian Higher Educaiton Policy 2020: Achievements And Objectives **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**	33
9	Enhancing Library Services Using QR Code Technology **Prof. Deepa D. Patil**	41
10	Human Rights and Environmental Rights **Mrs. Rohini S. Dhikale**	44
11	An Empirical Study on Women Empowerment through Self- Help Groups(SHG'S) **Pranita Anand Giri**	48
12	A Study Of Online Education In Lockdown Period **Prof.Dr.Rita.R.Raut**	56
13	Plagiarism - Need for specific, drasticLegislations **Ranjita Madiwale (Sharvari Vaidya)**	61
14	Nutrition for Fitness, Athletics and Sports **Dr.Nitin N. Jangitwar**	65
15	Women In India And Careers **Dr.Sucheta Parker**	68
16	Reflection of lord buddha's aura in matthew arnold's 'shakespeare' **Vinay M. Vasule**	73
17	Ethno-Medicinal Plants Used for Immunity Increase **Dr.Sarita Ghanghat**	79
18	Buddhist economic ethics for a ruler for welfare of human society **Prof. Dr. Pratibha A.Bhorjar**	84
19	Buddhist approach to human society development: economic ethics for a ruler **Prof. Dr. Ashok N.Bhorjar**	86
20	The problem of poverty and Remidies for its Eradication : The Biddhist Approach **Prof. Dr. Archana Bobade**	88

S.K.G.M.M.V. * Daryapur *

Electronic Resource Management System of Academic Library

Dr. Shubhangi P. Ingole (Librarian)
Smt. Kokilabai Gawande Maila Mahavidyalaya, Daryapur Dist. Amravati

Abstract :-

The library and information services of the 21st century are fast changing. All the professional to do many things in these 24 hours only. With the changing in every field, the change in the field of libraries is very admirable. Users come to the library but don't have much time to search for document manually therefore this problem was also short out by the application of electronic technologies in libraries.

The libraries in the 21st century are confronted with the issue involving constantly increasing information overload, changing pattern of e-resources management, new and growing technologies, content resources management, specialized needs and expectation of users are very challenging in the present scenario. E-resource play an important role in libraries. It has become very difficult to manage the E-resource as there are different from that of managing the print collection. Effective E-resource management demands more staff attention and time rather than management of more traditional materials. This paper explained all the tools and technology initiative of Digital resource management system.

Keywords : ERMS, Academic Library

Introduction :-

Information technology has made a profound impact on availability and accessibility of e-resources. To provide quick and comprehensive access to resources by using best possible tools and techniques is the ultimate aim of every library. Multiple resources in the present electronic environment can be seamlessly integrated with a single login gateway which makes is user friendly. Among all academic electronic resources, the advent of electronic journal has been called the greatest revolution in the capture and dissemination of emerging academic knowledge. Today, e-resources are in abundance, available individually or through package deals from the various publishers. Most of the academicians today have become Internet dependent. It is the contribution of information and communication technology and impact of Internet that information processing, storing, searching, dissemination and use have become expeditious, easy and user-friendly.

What is E- Resources

The document that are in electronic form are saved to be electronic resources. The team electronic resource came into usage in late 1980's when first electronic journal came into origin. It was then that it was e-mailed to the subscriber and was made available through FTP and strictly in plain-text format. These e-resources include books journals, periodicals, newspaper, manuals, etc in the hyper text format. The development of e-resources happened to enhance the print version with access and presentation of them. They contain and organize many form of interactive media. Including text, still photographs, drawings, animation, audio-video materials, multi-media etc. Electronic documents are all thus documents that are in electronic or digital media and are also known as electronic resource.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

B.Aadhar' International Peer Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) - 7.675, Issue NO, 269 (CCLXIX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

These e resource are equally or better than the original without any loss of quality, thus quality sometime also lead to problem of authenticity. These documents can be distributed over the Internet, leading to access and use at anytime, from anywhere and also from any number of users at the same time.

Electronic resources are those materials available in electronic format. These may be either an electronic version of a publication that appeared in standard paper format or a document that is wholly composed for, and distributed only within, an electronic environment. These resources may be available in the intranet or internet.

Electronic resources consist of materials that are computer-controlled, including materials that require the use of a peripheral attached to a computer; the items may or may not be used in the interactive mode. Included are two types of resources: data (information in the form of numbers, letters, graphics, images, and sound, or a combination thereof) and programs (instructions or routines for performing certain tasks including the processing of data). In addition, they may be combined to include electronic data and programs (e.g. online services, interactive multimedia).

"Electronic Resources mean all our online material including the catalogue, index, database, and full text as well as title list that link to these"

"Electronic Resources are those resources which in available in the electronic form or 0,1 [binary-digit] form can be accessible through any electronic driver devices".

Types of E- resources

- E-journal
- E-books
- On-line Databases
- Websites
- Institutional Repositories
- CD-ROM

Features of E-resources

- Accelerated publication
- Accommodate unique features such as links to related items
- Alerting services
- Automatically generate alerting and other secondary services
- Availability of proper hardware and software
- Can be used simultaneously by more than one user
- Digital object identifier
- Do not required physical processing
- Does not require maintenance by library or the content providers
- Does not violate the privacy of the users
- Environment friendly
- Independent of Space and Time
- Interactivity
- IP blocking by the Content Provider
- Likeability to, from, within, between articles

Smt. K. G. M. M. V. Dur...

- Long term access: archival issues
- Multimedia objects, Data files and other supplementary materials
- Occasional breakdown of Internet
- Protects the IP of the content provider (CP)
- Provide timely access
- Save physical storage space
- Searchebility
- Should be simple for users to implement
- Stability and Accessibility
- Support searching capabilities

Process of Management of E-Resources

"Electronic resource management is the process of managing the information necessary to select, evaluate, acquire, maintain and provide access to electronic recourse in accordance with license terms"

Electronic resource management basically deals with the various aspects like acquisition, selection, licensing, troubleshooting, protection of legal right, promotional activities etc. The various pricing model and licensing and above mentioned activities have made e-resource management complexity which require information technology proficiency as well as good technological skill and knowledge to handle the complex issues.

Management of e-resources is basically concerned with organizational process consisting of diverse activities like deliberate planning, organizing, staffing, directing, coordination, reporting, budgeting, and managing financial, human resources etc. to achieve aims and objectives of any organization, in terms of measurable results. It helps to efficiently and effectively accomplish a work through others. Management of electronic resources includes various activities like selection, evaluation, trial, acquisitions, licensing, access, promotional activities etc. The mgt is very exhaustive tool when it is done in a successive manner.

Process of ERMS:

The following is the process of e-resource management which is generally utilized by the various institutions for the e-resource management

Discovery

The electronic resources can be located from sources like indent form library members, recommendation form librarian, an advertisement, resource list from vendors/suppliers/publishers etc. and further details can be had from the internet resources.

Testing/Trial

After identification of an e-resource it has to be tested by few or all of the library users and staff, as any final decision for subscription have to take care of their feedback. During the trail, library staff should evaluate the feasibility, compatibility, usability, interface and technical infrastructure support. After completion of the trial, the librarian should be able to justify the subscription decision.

Selection and acquisition

After identification and trial of an e-resource the selection process commence which depends on the feedback and decision of library authorities, availability and compatibility

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

with the existing infrastructure, user needs and technical requirements of library as well as e-resources. Acquisitions of e resources has a lot of similarities to print resources along with few additional details too like license information, availability of resources to multiple users, coverage of subjects, pricing models, packages etc.

Access

E-resource access is possible through the authentication systems like username passwords, IP addresses, URls and local proxy server. Access to e-resources involves assuring location and easy access of available e-resources through various mediums like library website, OPAC, A to Z list and other publisher/aggregator products. For better access librarian has to conduct proper training/awareness programmes, organizing promotional activities like sending targeted mail, developing library brochures and leaflets etc. The access process is also related to troubleshooting, changes in provider's address routine maintenance etc.

Decision to Renewal / cancellation

As subscription to e-resources is time bound and with the expiry of the license period, the library has to renew or cancel any subscription as per accumulated information like usage, reliability of interface, convenience, and providers' response. If the subscription is cancelled, the library should have the perpetual access or archival right to the e-resources of the subscription period.

Advantages of Electronic Resource Management:

- Speed of access of latest information
- Quick searching
- Linking from one to other resources
- Downloading to any device
- Ability to implement multimedia elements
- It can be used by many users simultaneously
- It eliminates printing and postage cost
- It does not require physical processing

Conclusion :

Today library and information professionals are stressed with demands regarding availability, storage and access of E-resources. Most of the Organization / Institution are starts the research for searching the tools and techniques for the mgt of e-resources. There is no doubt that libraries need a system to manage their electronic resources throughout the resources' life cycle. Such a system should not only deal with the daily task related to e-sources but also provide comprehensive analyses related to a library's expenditure on electronic materials. Furthermore, ERM system can open up new horizons related to collection management, in which information about the global marketplace and also about the institution's collection expenditure can serve as decision making tools for library staff. Thus, the education and training programmes in library and information science must make a provision to prepare the professionals to assume the pro-active role in coping with new technology and the information explosion.

References:

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

1. Ali, Nausad (2005). The Use of Electronic Resources at IIT Delhi Library : A study of search Behaviors. The electronic Library, 23(6), pp. 691-700.http://doi.org/10.1108/02640470510635773
2. Chandel, A.S. and Saikia, M. (2012). Challenges and Opportunities of E-resources. Annals of Library and Information Studies, 59,pp.148-154. http://op.niscair.res.in/index.pp/ALIS//article/view/305/14.
3. Digital Library federation (2004). Electronic resource management", the report of the DLF Initiative, Digital Library federation, Washington, DC, available at: www.diglib.org/pubs/dlfermi0408
4. Pal, Surendra Kumar (2012). Electronic resources management system: A Challenging Issues for LIS professional in Digital Era. https//www.researchgate.net/publication/284139152
5. Verma, Rekha (2003). Electronic journals: Issues and Challenges PLANNER, Shilong.pp110-119. http://ir.inflibinet.ac.in/handle/1944/2000.

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2021

ISSUE No- (CCLXXI) 271- B

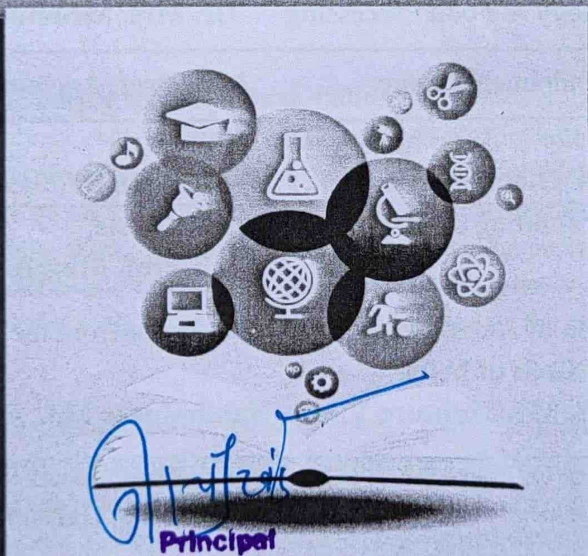

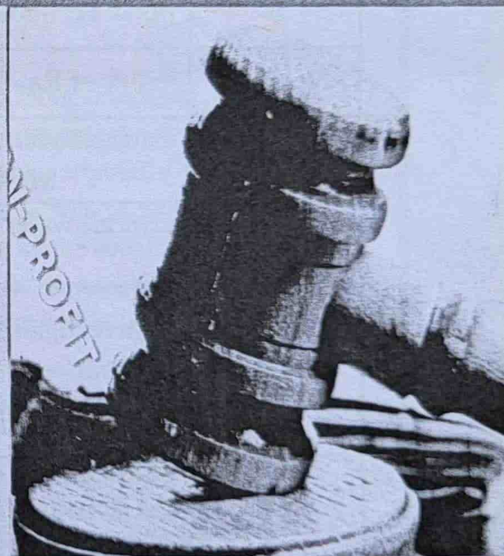

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Dariyapur,
Dist. Amravati

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Use of Internet by Students of Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya Jalkot : A Study	Dr. Dagdu Tukaram Ghatkar	1
2	Effect Of Dips And Pull Ups On Throwing Ability For Distance Of Baseball Players	Dr. Vikrant J. Gautam	7
3	Women's War Poetry	Dr Sanjay L. Khandel	10
4	Study on effect of lockdown on wildlife in urban areas.	Dr. Anilkumar Gopi Prasad	15
5	New Social Media And Rural Development	Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil	19
6	The Educaitonal Advantages Of Using Internet	Dr.Patil Bhagwan Shankar	23
7	Farmers Suicide in India-Causes and Remedies	Dr.S.T.Sangale	29
8	Food Technology & Food Processing	Dr. Mrs. Mrunal R. Waliokar	33
9	Work of Ravindranath Tagore	Asst. Prof. Archana P. Tiwari	36
10	Entrepreneurship in Rural Maharashtra	Mrs. Chetna Sinha Gala. / Vasundhara Dattaram Salunkhe	38
11	Overall water splitting by Pt/g-C3N4 photo catalysts	Prof. Maggie Jomon John	45
12	Reinvestigation of Angiospermic Petrified flower from the Deccan Intertrappean Beds of India.	Meshram S. M1, Mohture V.M2 , Nandeshwar M3., Pandey I. J4.,	50
13	The Performance Of Major Initial Public Offers In Indian Markets During Covid-19 Scenario	Dr. Hariom J. Puniyani	55
14	Effect Of Fenugreek, Bitter Gourd Powder And Need Of Physical Activity For Diabetes Patients In Chandrapur District	Dr. Vijay E. Somkuwar	62
15	तुलसी के राम	डॉ.(श्रीमती) ज्योति धनोतिया	69
16	नवीन राष्ट्रीय शिक्षा नीति-२०२० : संभावनाएं एवं चुनौतियां	डॉ. विकास कुमार शर्मा	75
17	शान्ति शिक्षा	किरन कुमारी / डॉ. सियाराम यादव	87
18	१९४२ च्या स्वातंत्र्यलढयात खामगाव शहरातील राष्ट्रीय शाळेचे योगदान :– एक ऐतिहासीक अध्ययन.	प्रा. राजू भा. खरडे	94
19	भारतीय लोकशाही आणि नवमध्यमवर्ग	डॉ. मनोहर नाईक	97

Smt. K. G. M. V. Daryapur

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 271(CCLXXI) B
ISSN : 2278-9308
Fabruary, 2021

Work of Ravindranath Tagore

Asst. Prof. Archana P. Tiwari
Deptt. Of English Smt. K. G. M. Mahavidyalaya,Daryapur.

Ravindranath Tagore was born May 7, 1861, Calcutta and died August 7,1941, Begali poet,short story writer,song composer, play wright, essayist and painter who introduced new prose and verse forms and the use of colloquial language into Bengali literature , there by freeing it from traditional models based on classical Sanskrit. He early begans to write verses, and after incomplete studies in England in the late 1870 s, he returned to India.He was highly influential in introducing Indian culture to the west and vice versa and he is generally regarded as the outstanding creative artist of early 20th century India.

In 1891 Tagore went to East Bengal to manage his family's estates at Shailaidah and Shazadpur for ten years. There he often stayed in a houseboat on the Padma river, in close contact with village folk and his sympathy for them became the keynote of much of his later writing .Most of his finest short stories, which examine 'humble lives and their small miseries.Tagore came to love the Bengali countryside, most of all the Padma river, an often repeated image in his verse.In 1901 Tagore founded an experimental school in rural west Bengal at Shantiniketan, where he sought to blend the best in the Indian and Western traditions. He settled permanently at the school, which became Visva-Bharti University in 1921.

Ravindra Tagore's writing is deeply rooted in both Indian and Western learning traditions. Apart from fiction in the form of poetry , songs. Stories and dramas. It also includes portrayals of common people's, literary criticism, philosophy and social issues . Ravindranath Tagore originally wrote in Bengali ,but later reached a broad audience in the west after recasting his poetry in English. In contrast to thefrenzied life in the West , his poetry was felt to convey the peace of the soul in harmony with nature. He had early success as a writer in his native Bengal.With the translations of some of his poems he became rapidly known in the west. For the world he became the voice of India's spitritual heritage .

Ravindranath Tagore was the youngest son of Devendranath . Tagore ,a leader of the Brahmo Samaj ,which was a religious sect in nineteenth century Bengal and which attempted a revival of the ultimate monistic basis of Hinduism as laid down in the Upanishads. He was educated at home and although at seventeen he was sent to England for formal schooling , he did not finish his studies there. In his mature years literally activities, he managed the family estates , a project which brought him into close touch with common humanity and increased in social reforms . He also startedexperimental school at Shantiniketan where he tried his Upanishadic ideals of education . From time to time he participated in the Indian Nationalist Movement though in his own non sentimental and visionary ways.

Tagore was knighted by the ruling British Government in 1915 , but within a few years heresigned the honour as a protest against British policies in India. Although Tagore wrote successfully in all literary generes , he was first of all a poet . Among his fifty and odd volumes of poetry are Manasi , Sonar,Gitanjali,Gitimalya, and Balaka . The English renderings of his poetry ,which include The Gardener, Fruit Gathering, and The Fugitive do not generally correspond to particular volumes in the original Bengali and in spite of its title , Gitanjali : song offerings (1912), the most acclaimed of them; contains poems from other works besides its namesake.

Smt. K. G. M. V. * Daryapur *

He is the author of several volumes of short stories and anumber of novels , among them Gora {1910 },Ghare-Baire {1916} and yogayog {1929}. Besides these he wrote musical dramas, dance dramas, essays of all types, travel diaries and two autobiographies, one in his middle years and the other shortly before his death in 1941. Tagore also left numerous drawings and paintings, and songs for which he wrote the music himself.

Gitanjali a collection of poetry,the most famous work by Ravindranath Tagore; published in India in1912,With an introduction by William Butler Yeats.Medieval Indian lyrics of devotion provided Tagore's model for the poems of Gitanjali. He also composed music for these lyrics.Ravindranath Tagore who composed the National Anthem of India and won the Nobel Prize for literature.Though he was a polymath, his literary works alone are enough to plac him in elite list of all time.

He introduced the short story genre to Bengali literature.He is widely regarded as the greatest modern Indian poet.He was a leading playwright in his era. Tagore is regarded as a towering figure of 20th century word literature. He was the first Non- European to receive a Nobel Prize in literature and second non-European to receive a Nobel prize after Theodore Roosevelt.

References : * https//www.nobelp prize.org./prizes/literature/1913/tagore/biographical

*Ravindranath Tagore, Bengali poet by W. Andrew Robison.

* en.m wikipedia .org.wiki

*https://newrepublic .com

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur *

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

2020-21

Multidis

ISSUE No- (CCLXIX) 281

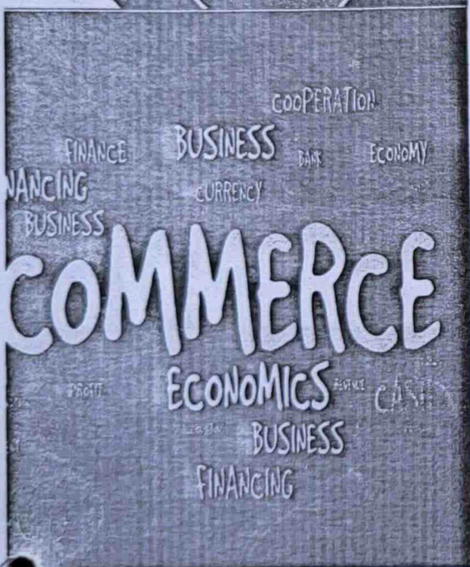

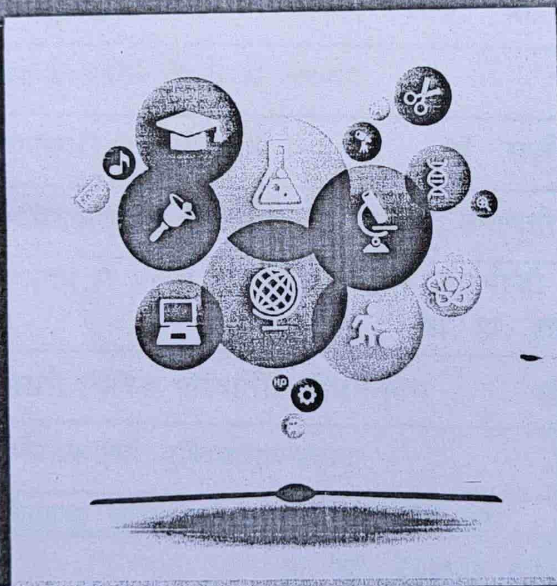

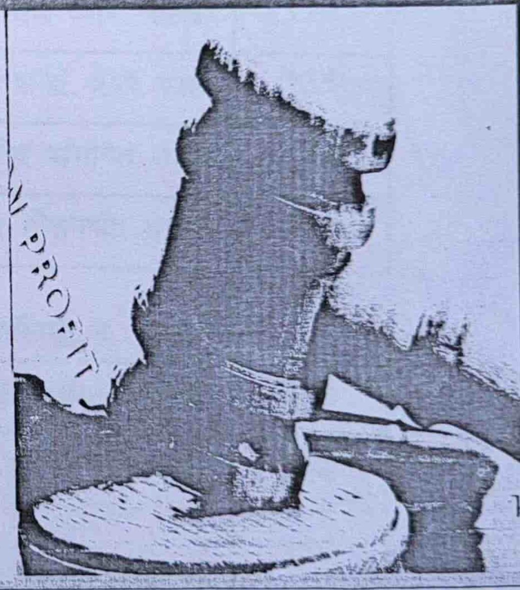

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Smt. K. G. M. M. Daryapur

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

20	A Study of Poultry Production in India **Prof. Suryawanshi Sharad Kantilal**	81
21	A Study of Pomegranate Export in India **Prof. Yadav Bhagwat Ganpat**	85
22	A Feminist Disability Study of Flannery O'Connor's 'Good Country People' **Dhrumi Shah**	88
23	Impact Of Covid-19 On Enviornment **Shri. Shankar G. Bonde**	92
24	**Politics of Punjab A Historical Perspective** **Sudhi Gandhi /Dr.Neelam Sharma**	102
25	Effect of Improved Marketing Strategies of TurDal Millers on New Market Location and Expansion in Existing Market Potentials in Nagpur District **Dr. Tarunya Hannupuri Multani**	106
26	डॉ. दामोदर खड़से की अनूदित कृतियों में आए 'पुनरूक्त शब्द' **डॉ. सुनील रामलाल मावस्कर**	115
27	नागपूर शहर का भूमि उपयोग **प्रा. रवि आर. साखरे**	119
28	ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक स्थिती का अध्ययन **प्रा.डॉ. ए.बी. पटले**	125
29	विश्व कल्याणकारी संस्कृत भाषा **डॉ सत्येंद्र संगाप्पा राऊत**	131
30	प्रेम और सौंदर्य के कवि "प्रसाद" **प्रा.डॉ. उमावती मोहनचंद्र पवार**	135
31	तपोवन कें आंगन में शब्दों की संवेदना: गुरु जाम्भोजी **डॉ. प्रा. शालिनी ब. वाटाणे**	143
32	'दौड' उपन्यासमें चित्रित परिवर्तित जीवनमूल्य **डॉ. प्रमोद परदेशी**	147
33	डॉ. नरेंद्र दाभोळकरांचा बुध्दिप्रामाण्यवाद **पंडित ल. काळे**	152
34	अमरावती जिह्याचा सामाजिक व राजकीय इतिहास **प्रा. डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले**	155
35	महिला संरक्षण आणि भारतातील कामगार कायदे **श्री. संदीप बी. सातभाई**	167
36	महिला मतदारांच्या वैवाहिक स्थितीचा महिलांच्या राजकीय अधिकारांवर प्रभाव (तुमसर विधानसभा संघ क्षेत्राच्या विशेष संदर्भात) **प्रा. डॉ.शशिकांत ज. चवरे**	171

Smt. K. G. M. M. Daryapur
Smt. K. G. M. M. Daryapur

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 281 (CCLXXXI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

अमरावती जिह्याचा सामाजिक व राजकीय इतिहास

प्रा. डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर

अमरावती जिल्हा हा प्राचीन काळापासून आपल्या ऐतिहासिक घडामोडींची साक्ष देतो तेच ह्या जिल्ह्याचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्ये आहे. 'बेरार' प्रातांतीतल एक महत्त्वाचा जिल्हा म्हणून अमरावतीला ओळखल्या जात असे 'बेरारचा' उल्लेख हिंदूधर्मिय लोकांचे प्रसिद्ध काव्य 'महाभारतात' त्याचा उल्लेख आढळतो. आत्ताच्या विदर्भाला पूर्वी 'बेरार' या नावाने ओळखले जाई. महाभारतातील उल्लेखानुसार विदर्भ हा 'निशाद' च्या दक्षिणेपर्यंत पसरलेला होता. पांडवांनी कौरवांना हस्तीनापूरमधून हाकलून लावण्यासाठी तेव्हाचा राजा असलेल्या 'रुख्मीण' याचीच साथ घेतली होती, असा उल्लेख महाभारतात आढळून येतो. त्या विदर्भाचाच अविभाज्य घटक म्हणून अमरावती होय.

'अमरावती जिल्ह्यामध्ये पूर्वी कुणबी, महार, माळी, गवळी,बारी, तेली. धनगर, ब्राह्मण, गोंड, कोरकू, पारधी, वाणी इत्यादी जाती जिल्हा निर्मितीपूर्वी अस्तित्त्वात होत्या, असे आढळून येते.' 'त्यामध्ये लोकसंख्येने सर्वात जास्त कुणबी ही जात २४ टक्के एवढी होती. महार जातीची संख्या १४ टक्के, माळी ९ टक्के एवढी आढळून येते. राज्य कारभाराच्या सोयीसाठी देशमुख व देशपांडे हे वतन त्याकाळी निर्माण केले होते. त्यांना कर गोळा करण्यासाठी विशिष्ट परगणा नेमून दिला होता. ब्राह्मणाची लोकसंख्या ०३ टक्के एवढी होती. त्यामध्ये कराड ब्राह्मण, देशस्थ ब्राह्मण, कोकणस्थ ब्राह्मण, मराठा ब्राह्मण असे प्रकार असल्याचे दिसुन येते. राजपुत ०२ टक्के होते. त्यांच्या मते, स्थानिक (मुळचे) व बाहेरुन आलेले असे भाग होते. वाणी तर बाहेरुनच आलेले होते. त्याचप्रमाणे ०२ टक्के एवढे होते या भागातील कोरकू हे मुळ कोलारियन वंशाचे आढळून येतात.

जिल्हा निर्मितीपूर्वी प्रामुख्याने जिल्ह्यात दोनच धर्म आढळून येतात. १) हिंदु धर्म, २) मुस्लीम धर्म. त्यामध्ये ८४ टक्के हिंदुधर्मिय होते. तर ०८ टक्के मुस्लीम धर्मीय होते. हिंदुधर्मिय बहुसंख्य असले तरी एकमेकांच्या धर्माच्या विधी सामुहिकरित्या पार पाडत असत. धार्मिक तेढ प्रखरपणे दिसत नव्हती. इतर धर्मियांना हिंदुच्या सोबत राहून त्यांच्यापासून दूर राहणे शक्य नव्हते. विशेषतः मुस्लीम धर्मियांना हिंदुच्या देवी देवतांचे संस्कार मुस्लीम स्त्रिया पाळत होत्या. काजण्यांच्या साथीच्या वेळी हिंदुच्या देवतांची पुजा केल्याने आपल्या पाल्यांना काजण्या होणार नाहीत म्हणून स्त्रिया हिंदुच्या देवाची पूजा—अर्चा करीत होत्या. त्याकाळी प्रत्येक गावात शिवाचे आणि हनुमानाचे मंदिर होते.' देवी भवानीची पूजा होत होती. गोंधळी लोक त्यांची सेवा करीत असत. ९ दिवस बसवून १० व्या दिवशी म्हशीचा बळी देण्याची परंपरा होती.

त्याकाळी हिंदुधर्मिय लोकांमध्ये अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात होती. सकाळी उठल्या— उठल्या जर प्रेतयात्रा दिसत असली तर लोक अशुभ मानायचे. सोनार दिसल्यास अशुभ समजले जाई. पाण्याने भरलेले भांडे समोरुन घेऊन कुणी येत असेल तर शुभ समजले जात असे तर तेच भांडे रिकामे दिसले तर अशुभ मानायचे. विधवा स्त्री सकाळीच प्रथम दिसली तर आज आपले काही तरी वाईट होणार अशी भावना दिसणाऱ्यांना वाटायची म्हणजेच विधवा स्त्रीलासुद्धा अशुभ समजले

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur *

जात होते. डावा डोळा फडफडल्यास अशुभ समजले जाई व उजवा डोळा फडफडल्यास शुभ समजल्या जात होते. इत्यादी प्रकारच्या अंधश्रद्धा त्याकाळी अस्तित्त्वात होत्या.

मोहम्मदन शासनाचा अमरावती जिल्ह्यावर प्रभाव असल्याचे दिसुन येते कारण अमरावती जिल्ह्यातील अनेक गावांची नावे पाहिल्यास हे स्पष्ट होते. उदा. अफझलपूर, औरंगपूर, अशानपूर, आदमपूर, अजमदपूर, ईस्माईलपूर, खंजाम पेठ, ममदाबाद, पेठ, इतबारपुर इत्यादी. काही गावांची नावे तर फुल झाडे यांच्यापासून निर्माण झालेली दिसून येतात. उदा. चिंचपूर (चिंचेच्या झाडापासुन) केकतपूर (केकत फुलाचे झाड), घोसली (घोसली वेल), घोल (फळ भाजी) उमरी (उंबर झाडापासून), पिंपळगाव (पिंपळाचे झाड) इत्यादी.

जिल्ह्यामध्ये वर्षातून एकदा यात्रा किंवा धार्मिक कार्यक्रमाच्या उद्देशाने लोकांचा समुह एकत्र येवून कार्यक्रम पार पाडत असत. ह्यामध्ये मार्की, गणोजा देवी, ऋणमोचन, कौंडिण्यपूर, भिलटेक, सावंगा विठोबा, नेरगंगाई, मुऱ्हा देवी, नेरपिंगळाई, आखतवाडा, रिद्धपूर, धानोरा, जिवनपूरा (अचलपूर शहर), देवरवाडा, बहिरमघाट इत्यादी. यापैकी मार्कीला तीन दिवसाची वर्षातून एकदा यात्रा भरविली जात असे. श्री मार्कीनाथ यांच्या श्रद्धेपोटी हजारो भाविक नारळ फोडत असत व होमहवन करीत असत. कौंडिण्यपूर या ठिकाणी महाराष्ट्राचं दैवत असलेल्या विठ्ठल रुख्मिणीच्या श्रद्धेपोटी वर्षातून एकदा यात्रा भरत असे.

महानुभाव पंथीयाची पंढरी समजल्या जाणाऱ्या रिद्धपूर याठिकाणी चैत्र पौर्णिमा व आषाढ पौर्णिमेला यात्रा भरत असे. रिद्धपुर तर श्री गोविंदप्रभुचे मुख्यालय समजले जाते.

४.३.५ संपत्ती व वारसा हक्काबाबत पद्धती

हिंदु वारसा व संपत्तीबाबत हिंदुना हिंदुचे व मुस्लीमांना मुस्लिमाचं नियम लागू होते. तेव्हा संपत्ती हि वडिलांच्या मृत्युनंतर मुलांमध्ये वाटून देण्यात येत होती. धर्म बदलविल्यास मुला चा किंवा मुलीचा संपत्तीवरील हक्क राहत नव्हता त्यामध्ये नंतर १८५० मध्ये सुधारणा करण्यात येवून बळीरलळ्श्रळीर्ळींळशी तयार करण्यात आला विधवा स्त्रियांनी पुन्हा लग्न केल्यास त्यांना सुद्धा पुर्वीच्या संपत्तीवर अधिकार राहत नव्हता. नंतर काश–सीळशसश अली १८५६' नुसार पुन्हा तो हक्क बहाल केला गेला स्त्रि ला लग्नामध्ये मिळालेली संपत्ती तिच्या मालकीची राहत होती.

'अलिकडच्या काळात कायद्यामध्ये सुधारणा बदल करण्यात येवून (हिंदुच्या बाबतीत) कळपर्वी लिलशीळेप अली १९५६ नुसार स्त्री पुरुश असा न भेद नष्ट करण्यात येवून दोघांचाही संपत्तीवर समान स्वरुपाचा हक्क मानण्यात आला.'

जातीप्रथेतील श्रमविभाजनाची व व्यवसायविभाजनाच्या व्यवस्थेतून बलुतेदारी पद्धतीचीं सुरुवात झाली. प्राचीन भारतात शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्याने शेतीची कामे व्यवस्थितपणे पार पाडण्यासाठी ज्या लोकांच्या सेवा घेणे आवश्यक होते, त्या त्या लोकांच्या सेवेचा मोबदला पारंपारिक पद्धतीप्रमाणे दिल्या जात होता. त्यालाच बलुतेदारी पद्धती असे म्हणतात. शेतकरी जे पिक काढायचे त्या पिकातील काही भाग अन्नधान्याच्या स्वरुपात कर रुपाने बलुतेदारांना वर्षातून एकदा दिला जात असे. ग्रामीण व्यवस्थेत बलुतेपद्धती महत्त्वाची होती. रुढी व परंपरा या आधारावरच ही पद्धती आधारीत होती. त्यात प्रत्येक जातीचा व्यवसाय ठरलेला होता व परंपरेने हा व्यवसाय जन्म व जात या आधारावर पुढे टिकून ठेवला जाई. त्यामुळे प्रत्येक जातीला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी दुसऱ्या जातीची मदत घ्यावीच लागे. बलुतेदारी पद्धतीची व्याख्या श्री. ऑस्कर लेवीस यांच्या मते, या व्यवस्थेत एकाच गावातील प्रत्येक जातीने दुसऱ्या जातीतील कुटुंबासाठी प्रमाणभूत स्वरुपाच्या सेवा प्रदान कराव्यात अशी अपेक्षा असे.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

श्री.त्रि.ना.अत्रे यांनी आपल्या 'गावगाडा' या पुस्तकामध्ये बलुतेपद्धतीचे समर्पक वर्णन केले आहे. ते म्हणतात की, 'कुणब्याने गाव बसविले व त्यांच्या कामात मदत करण्यासाठी जातिपरत्वे धंद्याची गरज होती. म्हणून कुणब्याने आपल्याबरोबर अजणी आणले. ज्यांच्या सेवेवाचून कुणब्यांचे अडले त्याला बलुतेदार असे म्हणत व ज्यांच्या सेवेवाचून अडत नाही त्यांना अलुतेदार असे म्हणत. या बलुत्या–अलुत्यांना कुणब्यांकडून त्यांनी जे केले त्या सेवांचा मोबदला धान्याच्या स्वरुपात दिला जाई.

बारा बलुतेदार महार, सुतार, लोहार, जोशी, चांभार, मांग, न्हावी, परिट, कुंभार, कोळी, सोनार, गुरव, जोशी ही होत. ह्या सर्वांची कामे ठरलेली होती. हीच पद्धती अमरावती जिल्ह्याच्या ग्रामीण समाजजीवन होता.

'अमरावती जिल्ह्याची एकुण लोकसंख्या २०११ च्या जनगणने नुसार २८,८७,८२६ इतकी आहे. ती महाराष्ट्र राज्याच्या एकुण लोकसंख्येपैकी २.५७ एवढी असून २००१ च्या तुलनेत त्यामध्ये १०.७७ ने वाढ झालेली आहे.

अमरावती जिल्ह्याची सामाजिक/जातीनिहाय लोकसंख्या पाहतांना त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात विविधता आढळून येते. जिल्ह्यात प्रामुख्याने हिंदु धर्म, बौद्ध धर्म, ख्रिश्चन धर्म, मुस्लीम धर्म, जैन धर्म व शिख धर्मिय लोक प्रामुख्याने आढळून येतात. यामध्ये

हिंदु धर्मिय	७५.०४टक्के	६५.२० टक्के
बौद्ध धर्मिय	१४.२८ टक्के	१२.१३ टक्के
मुस्लीम धर्मिय	१२.०२ टक्के	१२.०२ टक्के
ख्रिश्चन धर्मिय	००.३४टक्के	००.३४ टक्के
जैन धर्मिय	००.५५टक्के	००.५५ टक्के

याप्रमाणात आढळून येतात. हिंदुची लोकसंख्या १८,८३,१४८, बौद्ध धर्मियांची लोकसंख्या ३,५०,४०३ इतकी तर मुस्लीम ३,४७,२५० व इतर बौद्ध २२,२५९ एवढे आहेत.

जिल्ह्यात ज्या जाती प्रामुख्याने आहेत त्यामध्ये कुणबी, महार, गोंड, कोरकू, राजपूत, धनगर, वाणी, बनिया, मांग, चांभार व ब्राह्मण इत्यादा.

'अमरावती जिल्ह्यात अनुसूचित जातींची एकूण लोकसंख्या ४,४६,६२३ एवढी असून जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ती टक्केवारी १७.१३ एवढी आहे.

अनुसूचित जाती संवर्गामध्ये प्रामुख्याने तीन लोकसंख्येने मोठ्या जाती आढळून येतात त्यामध्ये बौद्ध, मांग आणि भांबी होत. त्यामधील बौद्धांची एकूण लोकसंख्येचा ३,३७,६५१ एवढी आहे. मांग व इतर लोकांची संख्या ४४.८४१ टक्के असून भांबी आणि इतर मिळून २१,०६८ इतकी आहे.

जिल्ह्यात अनुसूचित जमातींची संख्यासुद्धा बऱ्याच प्रमाणात आढळून येते 'अनसूचित जमातींची एकुण लोकसंख्या ३,५६,५३३ एवढी असून ह्याचे प्रमाण धारणी, चिखलदरा व मेळघाट या भागात सर्वात जास्त आढळून येते. अनुसूचित जमातीमध्ये जिल्ह्यात प्रामुख्याने गोंड, कोरकू, पारधी व टाकोणकार यांचा समावेश होतो. कोरकू जमातींची एकूण लोकसंख्या १.९३,१९९ गोंड व इतर जमातींची संख्या ९५,३६३ एवढी आहे. तर पारधी २०,५६८ इतके आहेत. जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत अनुसूचित जमातीचे प्रमाण १३.६८ एवढे आहे.

अमरावती जिल्ह्यात ज्या विविध जाती अस्तित्त्वात आहेत, त्यात एकुण जिल्ह्याच्या लोकसंख्येशी प्रमाण पाहिल्यास

कुणबी	१,९३,२५५	२४ टक्के
महार	१,०५,३००	१४ टक्के
ब्राह्मण	२१,५००	०३ टक्के
राजपुत	१२,६७२	०२ टक्के
वाणी/बनिया	१६,२६४	०२ टक्के
गवळी	१६,३५३	०२ टक्के
धनगर	१७,८२६	०२ टक्के
मांग	१७,३२५	०२ टक्के
चांभार		०१ टक्के

(२००१च्या जनगणनेनुसार टक्केवारी मध्ये)

अ.क्र.	तहसील	अनुसूचित जाती/२०११	अनुसूचित जमाती/२०११
१	धारणी	(२००१–०४.४) ४.२८	७५.६ ७७.००
२	चिखलदरा	(२००१–०७.०)६.८८	७५.४ ७८.९२
३	अजनगाव सुर्जी	(२००१–१९.६)२०.२७	०३.२ २.४४
४	अचलपूर	(२००१–१६.१)१६.८१	१०.० ९.८
५	चांदूरबाजार	(२००१–१८.५)१९.५	०८.२ ७.६३
६.	मोर्शी	(२००१–१६.५)१६.१	१०.५ १०.८
७.	वरुड	(२००१–१४.०)१४.२३	१७.९ १४.७६
८.	तिवसा	(२००१–१७.५)१७.३२	०४.० ३.८१
९.	अमरावती	(२००१–१७.२)१८.३९	०३.७ ३.१४
१०.	भातकुली	(२००१–२४.२) २४.९८	१३.० ८.२२
११	दर्यापर	(२००१–२७.३) २७.२०	०९.१ ७.१६
१२.	नांदगाव खंडेश्वर	(२००१–२३.३) २३.४९	०४.४ ४.३१
१३.	चादर रेल्वे	(२००१–१८.७) १९.९१	०५.१ ५.३
१४.	धामणगाव रेल्वे	(२००१–१६.०) १६.८७	०८.४ ७.४५

स्रोत : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१३. अमरावती जिल्हा अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, आधार भारताची जनगणना, २०११

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 281 (CCLXXXI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

अमरावती जिल्हा उत्तर अक्षांश २०.३२ ते २१.४६ आणि पूर्व रेखाश ७६.३७ ते ७८.२७ असा वसलेला आहे. या जिल्ह्याच्या पूर्वेस व आग्नेयस वर्धा जिल्हा, व नैंतेस यवतमाळ जिल्हा, पश्चिमेस अकोला जिल्हा, उत्तरेस ईशान्येस मध्यप्रदेशातील बैतुल हा जिल्हा आहे.

'अमरावती जिल्ह्याचे एकुण क्षेत्रफळ १२२१२ चौ.की. असून महाराष्ट्र राज्याच्या एकुण क्षेत्रफळांपैकी हे प्रमाण ०३.९६ एवढे आहे. अमरावती जिल्ह्यात एकुण १४ तालुक्यांचा समावेश होतो. त्यामध्ये १. अमरावती २. भातकुली ३. दर्यापूर ४. नांदगाव खंडेश्वर ५. अचलपूर ६. चांदुर बाजार ७. धारणी ८. अंजनगाव सुजी ९. चिखलदरा १०. मोर्शी ११. वरुड १२. धामणगाव रेल्व १३. चांदुर रेल्वे १४. तिवसा

त्याचप्रमाणे अमरावती जिल्ह्याचे ०६ प्रशासकीय उपविभाग करण्यात आले असून त्यात

१. अमरावती : अमरावती, भातकुली, नांदगाव खंडेश्वर

२. दर्यापूर : दर्यापूर, अंजनगाव सुर्जी

३. अचलपूर अचलपूर, चांदुरबाजार

४. मोशी . मोर्शी, वरुड

५. धारणी धारणी, चिखलदरा

६. चांदुर रेल्वे चांदुर रेल्वे, धामणगाव रेल्वे, तिवसा

२००१ च्या जनगणनेनुसार अमरावती जिल्ह्यात एकुण ११ शहरे व १६७९ वस्ती असलेली खेडी आहेत. ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता एकुण १४ पंचायत समिती आहेत तर शहरी भागाच्या विकासाकरिता अमरावती व बडनेरा शहर मिळून एक महानगरपालिका आहे. परतवाडा व अचलपूर मिळून एक (अ) वर्ग दर्जा असलेली नगरपालिका आहे. शासनाने अमरावती जिल्हा प्रादेशिक मुख्यालय म्हणून घोशीत केल्याने प्रशासकीय दृष्ट्या अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ व वाशिम जिल्ह्यांचे विभागिय आयुक्तालय अमरावती याठिकाणी आहे.

या जिल्ह्याच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वत, पूर्वेस व पश्चिमेस पसरलेला आहे. वरुड, मोर्शी, चांदुरबाजार, अचलपूर, चिखलदरा, धारणी, दर्यापूर ह्या तहसिल आहेत. त्यापैकी चिखलदरा व धारणी ह्या तालुक्याच्या बराचसा भाग डोंगराळ व घाट जंगलाचा आहे. पूर्वेकडे वर्धा नदी ही अमरावती जिल्हा व वर्धा जिल्ह्याची सीमारेशा बनलेली आहे.

या जिल्ह्याचा बहुतेक भाग लाव्हा रसाचा बनलेला आहे. येथील जमीन काळी कसदार आहे. ब्लॅक कॉटन सॉईल या नावाने ती ओळखली जाते.

'अमरावती जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६५.५० टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. तर नागरी भागात ३४.५० टक्के एवढी लोकसंख्या आहे. नागरा भागाची सर्वात जास्त लोकसंख्या अमरावती या जिल्हा मुख्यालयाची असून ती एकुण नागरी लोकसंख्येच्या ६१.०८ टक्के इतकी आहे. तर सर्वात कमी नागरा लोकसंख्या चिखलदरा या शहराची असून ती ००.५३ टक्के इतकी आहे.'

२००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यामध्ये दर हजार पुरूशांमागे स्त्रीयांचे प्रमाण ९३८ आहे. तर महाराष्ट्र राज्यामध्ये हे प्रमाण हे प्रमाण ९२२ आहे. ग्रामीन भागात हे प्रमाण ९४० तर नागरी भागात हे प्रमाण ९३४ इतके आहे

Smt. K. G. M. M. Daryapur

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 281 (CCLXXXI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

'जिल्ह्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या एकुण लोकसंख्येच्या १७.१ टक्के इतकी आहे. तर अनुसूचित जमातींचे प्रमाण, १३.७ टक्के इतके आहे. महाराष्ट्राच्या अनुसूचित जाती व जमातींच्या लोकसंख्येशी तुलना केल्यास टक्केवारी अनुक्रमे ०४.५२ टक्के व ०४.१६ टक्के आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंखेशी तुलना केल्यास हिच टक्केवारी अनुक्रमे ०.४६ टक्के व ०.३७ टक्के आहे

जिल्ह्यातील एकुण लोकसंख्येशी तुलना करता जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण ८२.५ टक्के असून साक्षर लोकसंख्येमध्ये ८८.०९ टक्के एवढे पुरुश तर स्त्रियांचे साक्षरतेची टक्केवारी ७५.०७ टक्के एवढी आहे. महाराष्ट्राशी तुलना केल्यास ती अनुक्रमे ८६ टक्के व ६७ टक्के एवढी आहे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील अमरावतीतील राजकीय पक्ष पुढीलप्रमाणे होत. — १. कॉंग्रेस समाजवादी पक्ष, २. रॅडीकल डेमोक्रेटिक पार्टी, ३. भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी, ४. इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस, ५. शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, ६. फॉरवर्ड ब्लॉक, ७. हिंदु महासभा, ८. मुस्लीम लिग

या पक्षाची स्थापना इ.स.१८८५ मध्ये मुंबईत झाली पहिल्या, दुसऱ्या कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाला व—हाडातील कोणताही प्रतिनिधी उपस्थित नव्हता. परंतु इ.स.१८८७ मध्ये मद्रास येथे तिसरे अधिवेशन श्री.बद्रद्दीन तैय्यबजी यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविले गेले तेव्हा मात्र 'व—हाड सार्वजनिक सभा तर्फे सात सदस्यांचे एक प्रतिनिधीमंडळ पाठविले होते. त्यामये श्री. रंगनाथ नरसिंह मुधोळकर, श्री. मोरोपंत जोशी, श्री.बळवंतराव खोत व देवराव विनायक डिगंबर यांचा समावेश होता.

वऱ्हाडातील कॉंग्रेसचे मुख्य म्हणून श्री. रं. न.मुधोळकर व मोरोपंत जोशी होते. अमरावतीतील कॉंग्रेसच्या कार्याला शाखेला इ.स.१८८८ पासून झाली. 'इ.स.१८९७ मध्ये अमरावती येथे कॉंग्रेसचे अखिल भारतीय तेरावे अधिवेशन भरविल्या गेले होते. या अधिवेशनाची फलनिश्पत्ती म्हणजे त्यामुळे राष्ट्रीय जागृतीचा पाया भक्कम झाला. याच अधिवेशनात टिळकांच्या चित्रावरुन जहाल व मवाळ असे दोन गट अमरावतीतही झाले.

कॉंग्रेसने गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जी अनेक अंदोलने केलीत, त्यामध्ये १९२१—असहकार आंदोलन, १९३०—कायदेभंगाची चळवळ. १९४०—४१—वैयक्तिक सत्याग्रह, १९४२—भारत छोडो आंदोलन ही आदोलने केल्या गेली. त्यात अमरावतीतील कॉंग्रेसच्या शाखेने रं. न. मुधोळकर व मोरोपंत जोशी यांच्या सहकार्याने मोठी कामगिरी बजावली होती. त्याचाच परिणाम असा झाला की, पुढे व—हाडातील स्वातंत्र्या चळवळीचे अमरावती हे प्रमुख केंद्र बनले.

श्री. र. न. मुधोळकर हे कॉंग्रेसच्या औद्योगिक विभागाचे मुख्य असल्यामुळे त्यांच्या अथक प्रयासाने व—हाडात औद्योगिक चळवळीचा पाया रचल्या गेला. त्याचप्रमाणे विदर्भ महाविद्यालय हे त्यांच्याच प्रयत्नाचे फळ होय.

या पक्षाची स्थापना १९३४ मध्ये झाली. पक्ष स्थापनेत जयप्रकाश नारायण, आचार्य नरेंद्र देव, डॉ. राम मनोहर लोहिया, अच्युतराव पटवर्धन यांचा सहभाग होता. १९४२ च्या आंदोलनात या गटाने फार महत्त्वाचे कार्य केले.

'अमरावतीत समाजवादी पार्टी कार्य करीत होती. त्यामध्ये श्री. बापुसाहेब भोदू, माधवराव देशमुख, अनगळ वकील, नारायणराव वाटाणे, गंगा बिसनजी सिकची, श्री.पांडे वकील इत्यादी कार्यकर्ते कार्य करीत होते. १९५२ च्या सार्वजनिक निवडणुकीत या पक्षाने जिल्हा व शहर शाखेने

G. M. M. V. Smt. K. Daryapur

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 281 (CCLXXXI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

सहभागी होवून संसद विधानसभेच्या निवडणुकीत श्री.पांडे याना तर संसदेसाठी सिकची यांना उमेदवारी दिली. पुढे श्री. रघुनाखमल कोचर, अनंतलाल दम्माणी, विरसेनजी स, व्यंबकराव गुंढाळे अशी अनेक कार्यकर्ते मंडळी या पक्षाशी जोडली गेली. या पक्षाने अमरावतीत झोपडपट्टीवासीयांच्या समस्या, कामगाराच्या समस्या, प्रवासीच्या समस्या इत्यादींच्या समस्या, संघटना स्थापन करुन सोडविण्याचा कसोसीने प्रयत्न केला. या पक्षाने अमरावतीस अनेक सामाजिक व राजकीय आंदोलने केलीत.

विरोधी पक्ष काढून तो वाढविणे हे लोकशाहीच्या दृष्टीने अत्यावश्याक आहे, असे हा पक्ष मानतो.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाच्या प्रश्नावरुन कॉंग्रेसशी मतभेद होवून मानवेंद्रनाख रॉय यांनी डिसेंबर १९४० मध्ये डेहराडून या ठिकाणी रॅडीकल डेमॉक्रेटिक पार्टी (जहाल लोकपक्ष) या राजकीय पक्षाची स्थापना केली.

या पक्षाचे महाराष्ट्र शाखेचे संघटक भाई ह.रा.महाजनी यांनी अमरावतीत शाखा असावी यासाठी या पक्षाची विचारसरणी व मानवेंद्रनाख रॉय यांनी माहिती देण्यासाठी सात दिवसाचा एक अभ्यासवर्ग घेतला. त्यानंतर त्याच सभेत २१ मे १९४३ रोजी अमरावतीत या पक्षाची स्थापना करण्यात येवून सदाभाऊ सराफ, वसंतराव मोंड, वसंतराव गोडबोले, मनोहर कांत, काका पंडीत, डॉ.विधाते, बाबासाहेब पळसोतकर, आनंदराव लढके, बाबासाहेब वहाटे, शंकरराव शेळके, तात्यासाहेब पितळे, श्रीमती रमाबाई साने वगैरे मंडळी उपस्थित होती.

पक्षाचे साप्ताहिक 'इंडीपेंडंट इंडिया' हे इंग्रजी साप्ताहिक मोठ्य संख्येने त्यावेळी शहरात खपत असे. नंतर या पक्षाचे विसर्जन समाजवादी पक्षात भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर केले गेले.

१९१९ साली कॉ.लेनीन यांनी स्थापन केलेल्या 'कॉम्युनिस्ट (थर्ड) इंटरनॅशनल (कॉमीटन) या जागतिक संस्थेची शाखा भारतीय कम्यूनिस्ट पार्टी म्हणून भारतात काम करीत असे. या पक्षाचे संपूर्ण भारतात कामगार व शतकारी थोडे का होईना सभासद होते. परंतु पक्षाप्रती त्यांनी सर्वस्व वाहिलेले होते.

'अमरावती जिल्ह्यात या पक्षाचे ज्या ठिकाणी गिरण्या होत्या त्या ठिकाणी कामगार या पक्षाचे सभासद होते.' बडनेरा, अचलपूर येथील गिरणी कामगारांच्या संघटना या पक्षात सक्रिय होत्या नेरपिंगळाई– भाई शेशराव घाडगे हे त्यामधील अग्रणी नेते होते. 'अचलपूर गिरणी कामगाराच्या समस्येबाबत आंदोलनात तर त्यांना सहा महिने शिक्षा झाली होती.

अमरावती येथील श्री.माधवराव देशपांडे हे मुंबईत असतांना त्यांनी तेथील गिरणी कामगारांत संप घडवून आणल्यामुळे संयुक्त प्रांत सरकारणे त्यांना हद्दपार केल्यामुळे ते अमरावतीत परत आले.

वसाहतवादातून मुक्तीसंघर्श त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी लढा देणाऱ्या संस्था व विविध कामगार संघटना यांची आघाडी तयार करण्याचे धोरण या पक्षाने स्विकारले होते. माधवराव देशपांडे यांनी यांनी स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या कार्यात अग्रभागी असलेल्या कॉंग्रेस पक्षात प्रवेश करुन अमरावती जिल्हा कॉंग्रेस, कमेटिच्या वतीने संपूर्ण जिल्ह्यात 'किसान परिषदा' घेवून ठिकठिकाणी शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनी १९३८–३९ मध्ये अमरावतीत टांगा–युनीयन' आणि गिट्टी फोडणाऱ्या मजुरांकरिता 'मेटल कामगार युनियन' व बडनेरा आणि अचलपूर या ठिकाणी गिरणी कामगारांच्या संघटना स्थापन केल्या.

Smt. K. G. M. M. * Daryapur *

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 281 (CCLXXXI) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

(167)

'अमरावती जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पार्टीत राष्ट्रीय सहभाग देणारे सुदामकाका देशमुख, डब्ल्यु.एन.देशपांडे, भाई सावरकर, श्री.कदम, श्री. देवराव, विश्वासराव देशमुख आणि लक्ष्मणसिंह परिहार (दर्यापूर) होते.'

पार्टीचा प्रभाव हळुहळु कामगार संघटनांमध्ये विद्यार्थी संघटनांमध्ये आणि किसान संघटनांमध्ये वाढू लागला होता. शिक्षक, भंगी, मिल कामगार, शेतकऱ्यांसाठी या पार्टीने आपली आंदोलने सुरु केली होती. अचलपूर, गिरणीची कामगार संघटनेची जबाबदारी सुदामकाका देशमुख यांचेकडे तर बडनेरा गिरणी कामगार संघटनेची जबाबदारी कॉ. दिवाणजी यांचेकडे सोपविली होती.

'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नागपूर येथे इ.स. १९४२ मध्ये 'भारतीय शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची' स्थापना केली. त्यानंतर अल्पकालावधीतच अमरावतीत या फेडरेशनच्या शहर व जिल्हा शाखा स्थापन झाल्या. १९५७ पर्यंत फेडरेशन अस्तित्त्वात होती नंतर तिचे रुपांतर 'रिपब्लीक पार्टी' या राजकीय पक्षात करण्यात आले.

१९३९ मध्ये रायगड (बिहार) याठिकाणी काँग्रेसचे अधिवेशन सुरु असताना सुभाशचंद्र बोस यांनी त्याठिकाणी काही अंतरावर 'अखिल भारतीय असहकार परिषद घेतली होती. त्याच परिषदेत त्यांनी 'अखिल हिंद फॉरवर्ड ब्लॉक ची स्थापना केली. त्यामुळे त्यांच्या अनुयायांनी संपूर्ण देशात 'फॉरवर्ड ब्लॉक' ची स्थापना केला.

अमरावतीस डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन, डॉ. सोमण. डॉ. भोजराज, श्री.राजाभाऊ बारलींग, श्री. बाळासाहेब मराठे इत्यादी मंडळींनी 'फॉरवर्ड ब्लॉक' ची स्थापना केली. त्या पक्षाच्या वतीने मोटार कामगारांची संघटना अमरावतीत डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन यांनी स्थापन केली.

बाबासाहेब खापर्डे, पं. मदनमोहन मालवीय व अ.वा. नवाडे यांच्या मार्गदर्शनात इंद्रभुवन थियटरमध्ये ३ सप्टेंबर १९२३ रोजी हिंदु महासभेच्या स्थापनेकरिता सभा आयोजित करुन एक पोटसमिती स्थापन करण्यात आली.

पं.मदनमोहन मालवीय यांना हिंदु महासभेचे संस्थापक समजल्या जात होते. विदर्भात हिंदु महासभा, डॉ. बा.शी.मुंजे यांनी स्थापन केली. 'हिंदु हिंदु हिंदुस्थान' हा नारा हिंदु महासभेचा होता. राष्ट्रीय स्वाभिमान, राष्ट्रीय स्वत्व, राष्ट्रीय चरित्र, अस्पृश्यता निर्मलन. सामाजिक सुधारणा, अखंड हिंदुस्थान, समान कायदा, राष्ट्रीय हिंदकरण महिलांची प्रगती, शस्त्र निर्मिती, महिलांची प्रगती, उद्योगधंद्याचा विकास, लष्करी शिक्षण, लष्कराचे वैज्ञानिकीकरण ह्यावर हिंदुमहासभेचा भर होता.

'इ.स.१८९७ साली भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनाने अमरावती जिल्ह्याला भारतीय राजकारणात खऱ्या अर्थाने ओळख निर्माण करून दिली.' तसाही पूर्वीपासून या जिल्ह्याला एक विशिष्ट स्वरुपाची राजकीय वैचारिक परंपरा लाभली आहे. भारतातील अग्रणी राजकीय नेत्यांनी जिल्ह्याला वेळोवेळी भेटी देवून राजकीय सहभागीकरण वाढविले. त्यामध्ये प्रामुख्याने लोकमान्य टिळक, सावरकर इत्यादी. जिल्ह्यातील अनेक राजकीय नेत्यांची प्रसंशा देखील पं. नेहरुना केली आहे. विविध राजकीय पक्षाची निर्मिती. त्यांनी घेतलेली अधिवेशने आंदोलने, कार्यक्रम या माध्यमातून अमरावती जिल्ह्यातील राजकीय नेत्यांची कामगिरी अतुलनीय होती, असे दिसून येते. जिल्ह्यात ज्या राजकीय किर्तीमान व्यक्ती होत्या त्यांचा सक्षिप्त राजकीय सारांश खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

सर हा किताब आपल्या बहुविविध कामगिरीमुळे मिळालेले सर मोरोपंत जोशी हे अमरावतीतील पहिले व्यक्ती. ते अत्यत स्पष्ट वक्ते होते – इ.स.१८९७ मध्ये अमरावतीत

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

भरलेल्या काँग्रेसच्या स्वागत समितीचे ते सदस्य राहीले. रायफल क्लबचेही सदस्य होते. तरुणांना आत्मरक्षणार्थ बंदुक चालविण्याचे शिक्षण ते देत असत. बालविवाह प्रथेविरुद्ध त्यांनी मोठे कार्य केले आहे. १९१४ साली पुणे या ठिकाणी भरलेल्या 'सामाजिक परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. इ.स.१९२० मध्ये ते मध्यप्रांत व–हाडमध्ये ते गृहमंत्री बनले. इ.स. १९३७ मध्ये त्यांना सांगलीचे दिवाण बनविल्या गेले. त्यांच्या उत्तम प्रशासनामुळै सांगलीला त्यांनी उकृष्ट संस्थान बनविले होते. त्या संस्थानात त्यांनी अनेक सुधारणा घडवून आणल्या होत्या.

इ. स.१८८७ मध्ये मद्रास या ठिकाणी भरलेल्या अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाला अमरावतीतून जे तीन प्रतिनिधी पाठविण्यात आले होते त्यापैकी श्री.बळवंतराव खोत हे एक होते.' श्री. खोत कॉटन एक्सपर्ट म्हणून प्रसिद्ध होते. श्री. मुधोळकर व मोरोपंत जोशी यांचे सोबत सहकारी म्हणून त्यांनी काम केले होते. अमरावती नगरपालीकेचे सदस्य म्हणून त्यांची इ. स. १८८४–८५मध्ये नियुक्ती झाली होती. व–हाडात काँग्रेसच्या स्थापनेपासून जी मंडळी अग्रेसर होती. त्यापैकी खोत हे एक होत. त्याकाळी अमरावतीतील काही झोपड्यांना आग लागून बेचिराख झाल्या होत्या. त्यामुळे अनेक कुटुंबे रस्त्यावर आली होती. तेव्हा श्री.खोत यांनी आपल्या शेतीवर त्या कुटुंबियांना राहण्यासाठी जागा दिली होती. तो आत्ताचा हमालपूरा भाग होय. त्याचाच काही भाग खोत यांनी डॉ.शिवाजीराव पटवर्धन यांनी स्थापन केलेल्या जगदंबा कुष्ठधामाला दान दिला होता. काही भाग त्यांनी बेरार एज्युकेशन सोसायटिला दान दिला होता.

अमरावती नगरपालिकेत कित्येक वर्ष सभासद राहीलेले व उपाध्यक्ष राहीलेले नानासाहेब यांना १९१४ मध्ये सरकारने रावसाहेब व १९२१मध्ये दिवाणबहादूर ही पदवी बहाल केली. १९२१ मध्येच सरकारने त्यांना मध्यप्रांत व–हाड कायदेमंडळाचे सभासद नेमले होते. 'कारोनेशन गार्डन' हल्लीचा कस्तुरबा गार्डन हा सुंदर बगीचा शहराच्या मध्यभागी त्यांच्याच पुढाकाराने तयार करविला आहे.

अखिल भारतीय काँग्रेसच्या जहाल गटातील उमदं नेतृत्व म्हणजे श्री भाऊसाहेब असनारे होते. जालियनवाला बाग हत्याकांडाविशयी जी शोकसभा झाली होती तीत मुख्यभाषण श्री. असनारे यांनी केले होते. हंटर कमिटी च्या माध्यमातून इंग्रजांनी जे जुलमी कायदे राज्यात आणले होते. त्या विरोधात श्री. दादासाहेब खापर्डे यांच्या अध्यक्षतेखाली जी निशेध सभा आयोजित केली होती त्याचा ठराव श्री असनारे यांनी मांडला होता. हिंदू विधवाच्या चरित्याविशयी कलकत्याच्या चिकनी नामक वृत्तपत्राने केलेल्या अन्याय विधनाचा निशेध करण्याकरिता जी सभा आयोजित केली होती त्यात त्यात श्री. असनारे यांनी प्रभावी भाशण केले होते.

१९२१ मध्ये भारतात जी असहकाराची चलवळ झली त्यामध्ये न्यायालयांवर बहिष्कार घालणाऱ्यांमध्ये श्री. असनारे अग्रणी वकील होते.

अमरावती नगरपालिकेचे उपाध्यक्ष, जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष नागपूर प्रांतीय सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष व इ.स.१८९७ मध्ये अमरावतीत भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष म्हणून खापर्डे होते. लोकमान्य टिळकांचे निश्ठावंत सहकारी व जहाल गटाचे अमरावतीचे नेतत्व त्यांनी केले. होमरुल लिग चे प्रतिनिधी म्हणून माँटेग्यू सुधारणासंबंधी ते इंग्लंडला गेले होते. विदवत्ता, रसिक, उकृष्ट अभिनय या गुणांमुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांची छाप पडत असे. अमरावतीतील सर्वच प्रकारच्या सार्वजनिक संस्थांशी त्यांचा जवळचा संबंध होता. राष्ट्रीय आंदोलनात महत्त्वपूर्ण कामगिरी करणाऱ्या क्रांतीकारकांना त्यांनी फार मोलाचे सहकार्य व मदत केली. त्यांच्या उकृष्ट वकिलीचा ज्ञानामुळे इंग्रज सरकारला अनेक कायद्यामध्ये बदल किंवा रद्द

करावे लागले. गांधीवादातील राजकीय अव्यवहार्यता त्यांना मान्य नसल्यामुळे टिळकांच्या मृत्युनंतरही त्यांनी जहाल गटाचे कार्य सोडले नाही. समतोल राजकीय विचाराचे धनी म्हणून त्यांना समजले जात असे. शहरातील अनेक नाट्य कलाकारांना आश्रय देण्यामध्ये त्यांचा सिंहाचा वाटा होता.

दादासाहेब खापर्डे यांच्या प्रेरणेने सरुवातीला शिक्षक व नंतर सार्वजनिक चळवळास वीर वामनरावांनी सुरुवात केली. बलुता विरोधी मोहीम, सरकार शाखांवर बहिश्कार, मजुरांकरिता आंदोलने, नाट्यलेखन अशा विवीध भुमिका त्यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनात केल्यात. विदर्भ काँग्रेसचे सर्वाधिकारी ही वामनराव दादा बनले. शेंदरजनाघाट या ठिकाणी विदर्भ राजकीय परिषदेसाठी डॉ. हार्डिकर, स्वामी सहजानंद व स्वतः पं. जवाहरलाल नेहरू आले होते. त्या परिषदेची व्यवस्था व अफाट जनसागर पाहून आयोजकांची पं. नेहरूंनी मुक्तकंठाने स्तुती केली होती.

वीर वामनराव दादा लोकसभेचे आणि विधानसभेचे सदस्यहोते. त्यांचे संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत महत्वाचे योगदान होते. २१ मार्च १९५६ रोजी श्रीमतल इंदिरा गांधी अमरावतीस आल्या होत्या. तेव्हा दादांनी त्यांना आशिर्वाद दिला होता की, 'तुम्ही भारताच्या सर्वश्रेश्ठ नेत्या व्हाल' वीर वामनरावांच्या रजत जयंती निमित्त कार्यक्रमाला राजेंद्रप्रसाद आले होते. यावरुन दादांच्या राजकीय, सामाजिक कार्याचा उल्लेख किती उच्च दर्जाचा होता, हे दिसून येते.

सतत मनात शिक्षणाचा ध्यास असल्यामुळे दर्यापूर येथे प्रबोधन विद्यालयाची स्थापना केली. ते मध्यप्रांत व व—हाड लॅजेस्टिक कौन्सिलचे तीन वेळा आमदार राहीले. केंद्रीय विधानमंडळात सभासद होते. १९५२ ते १९६४ मध्ये राज्यसभेचे खासदार राहीले. मध्यप्रांतात तीन वेळा आमदार 'संयुक्त राश्ट्रसंघात भारताचे जे प्रतिनिधी १९४६ साली गेले होते तेव्हा अण्णासाहेब देशमुख त्यामध्ये प्रतिनिधी होते.'

स्वतंत्र भारताचे पहिले कृषीमंत्री पद भूषविणारे डॉ. पंजाबराव देशमुख होते. हरिजनांकरिता, अस्पृश्यांकरिता पिण्याचे पाणी असो की, अंबादेवीच्या मंदिरात प्रवेश असो यासाठी नेहमी डॉ. देशमुख आग्रही राहीले. 'त्यांच्याच प्रयत्नाने अंबादेवीच्या मंदिरात प्रवेश मिळावा म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वात जी आंदोलनाची योजना तयार झाली होती ती डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या मध्यस्तीने सुटू शकली व अस्पृश्यांना मंदिराचे दरवाजे खुले झाले.' शिक्षण, खेळ व क्रिडा यासाठी अमरावतीत श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.

इ.स.१९२५ ते १९३८ या कालखंडात दोन वेळा अण्णासाहेब कलोती अमरावती नगरपालिकेचे नगराध्यक्ष होते. अमरावतीच्या राजकारणाला नवी दिशा देण्याचे काम श्री. कलोती यांनी केले. कतबगारीवरही निवडणुका जिंकता येवू शकतात हे त्यांनी प्रथमच दाखवून दिले. मालटेकडिचे सौंदर्गीकरण, इर्विन चौक, द्विभाजक कडा, शिवछत्रापतीचा पुतडा, शहिद भगतसिंग, सुखदेव सुखदेव, राजगुरू स्वातंत्र्यविरांचे स्मारक इर्विन चौक या ठिकाणी केले. अमरावतीच्या नकाशावर हरिभाऊ कलोती हा एक मराठी, नवीन रक्ताचा व कतबगारी नेता होता.

'महाविद्यालयीन व शालेय स्तरावर आपल्या प्रभावी वक्तृत्वाने पारितोषिके मिळविलेले श्री. देशमुख अमरावतीच्या विदर्भ महाविद्यालया. छात्रसंघाचे अध्यक्ष म्हणून १९६०—६१ मध्ये झाले. आणि तेच त्यांच्या राजकीय पर्वाची सरुवात म्हणावी लागेल.' श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेत राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून केलेले अध्यापन इतरांसमोर आदर्श राहील असेच होते नागपूर विद्यापीठ सिनेट सदस्य, कार्यकारीणीचे सदस्य, अॅकॅडमिक कौन्सिल सदस्य सामाजिक शास्त्र

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur

विद्याशाखेचे अधिश्ठाता, राज्यशास्त्र अभ्यासमंडळ सदस्य अशी विविध कामगिरी त्यांनी पार पाडली. छणढअ संघटनेचे १९७३—७४ पासून २०११ पर्यंत अध्यक्षपद त्यांनी भूशवुन प्राध्यापक, शिक्षक, शिक्षकेतर कमचारी व इतरही मुलभूत प्रश्नांची सरबत्ती विधीमंडळाच्या माध्यमातून सरकारवर केली. १९९६ मध्ये 'उकृष्ट संसदपटू' म्हणून बहुमान त्यांना मिळाला. १९८० मध्ये पदवीधर मतदारसंघातून विधानपरिषदेचे सदस्य म्हणून पहिल्यांदा निवड. विधानपरिषदेवर तिन वेळा निवड होणे ही मतदारसंघाने त्यांच्या कार्याची दिलेली पावतीच मानावी लागेल.

१. सौ.यशोदाबाई जोशी — वनिता समाज मंडळ स्थापना

२.सौ.लक्ष्मीबाई खापर्डे — महिला काँग्रेस स्थापना

३. सौ.ताराबाई पाध्ये — शारदाउद्योग मंदिर स्थापना

४. सौ.दुर्गाताई जोग — संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन

५.सौ.नलिनीताई लढके — दलित मित्र

६.श्रीमती चंद्राताई पटवर्धन — काँग्रेस कार्यकर्ते

७.सौ.पार्वतीबाई पटवर्धन — कुश्ठरोग्यांची सेवा

८. सौ.विमलाबाई देशमुख — माजी खासदार

९. श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे — माजी आमदार

१०.सौ.प्रतिभाताई पाटील — माजी राष्ट्रपती

११. सौ.उशाताई चौधरी — मा.खासदार

१२. सौ.विद्या देशपांडे — मा.महापौर

१३.सौ.किरण महल्ले — मा.महापौर

१४. मालतीताई जोशी — मा.आमदार

१५. सौ.वसुधाताई देशमुख — मा.मंत्री

अमरावती जिल्ह्याला समृद्ध राजकीय वारसा लाभलेला असून जिल्ह्यातील अनेक राजकीय नेत्यांनी देश पातळीवर जिल्ह्याचे नाव मोठे केले आहे त्यामध्ये प्रामुख्याने माजी राष्ट्रपती सौ. प्रतिभाताई पाटील, माजी राज्यपाल श्री. रा. सु. गवई इत्यादी. सोबतच राजकीय नेतृत्व करणारे जी नेते मंडळी जिल्ह्यात यामध्ये आहेत. माजी खा. अनंत गुढे, स्व. सुदाम काका देशमुख, उशाताई चौधरी, खा.आनंदराव अडसुळ, इत्यादींनी वेळोवेळी कामाची चुणुक दाखवून दिली.

जिल्ह्यात विधानसभेचे आठ मतदारसंघ आहेत. त्यामधील अग्रगण्य नेते अमरावती विधानसभा मतदार संघातून माजी आ. देविसिंह शेखावत यांनी या मतदारसंघाचे दोनवेळा प्रतिनिधीत्व केले. जिल्ह्याचे तत्कालीन पालकमंत्री श्री जगदिश गुप्ता व सुनील देशमुख यांनीही या मतदारसंघाचे प्रतिनिधीत्व केले आहे. वर्तमान स्थितीत या मतदारसंघाचे नेतृत्व आमदार रावसाहेब शेखावत करित आहेत.

दर्यापूर विधानसभा मतदारसंघाचे प्रतिनिधीत्व केलेले रावसाहेब हाडोळे, चार वेळा आमदार राहीलेले श्री.प्रकाश भारसाकळे, सद्यस्थितीत प्रतिनिधीत्व करणारे आमदार अभिजित अडसुळ ह्या सर्वांनी आपल्या राजकीय कर्तृत्वाची छाप मतदारसंघावर टाकलेली दिसून येते.

अचलपूर विधानसभा मतदार संघाचे प्रतिनिधीत्व करणारे निस्पृह नेते स्व. सुदाम काका देशमुख जिल्ह्याचे पालकमंत्रीपद भुषविणाऱ्या सौ. वसुधाताई देशमुख, विनायकराव कोरडे, दोनदा निवडून येणारे श्री.बच्चुभाऊ कडू इत्यादींनी आपल्या मतदार संघातच नव्हे संपुर्ण जिल्ह्यात राजकीय नेतृत्व केले आहे.

धारणी विधानसभा मतदार संघ हा आदिवासी बहुल लोकांचा मतदार संघ म्हणून ओळखला जातो. ह्या मतदार संघात अनुसूचित जातींची संख्या ८०च्या आसपास असल्यामुळे हा मतदारसंघ गेल्या कित्येक वर्षापासून अनुसूचित जातींकरिता राखीव मतदार संघ आहे. ह्या मतदार संघाचे नेतृत्व करणारे आदिवासी नेते श्री.पटल्या गुरुजी ह्यांनी भाजपा तर्फे दोनवेळा प्रतिनिधीत्व तर राजकूमार पटेल यांनी सुद्धा दोन वेळा प्रतिनिधीत्व केले. सद्य स्थितीत कवलराम काळे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे प्रतिनिधीत्व करित आहेत.

धामणगाव विधानसभा मतदारसंघातून जनता दलाचे नेते डॉ. पांडूरंग ढोले यांनी दोनवेळा प्रतिनिधीत्व केले. त्याचबरोबर अरुण अडसड यांनी सुद्धा दोन वेळा प्रतिनिधीत्व केले असून महाराष्ट्र राज्यात शिवसेना–भाजपा युतिच्या शासनकाळांत महत्त्वाचे समजले जाणारे विदर्भ वैधानिक विकास मंडळाचे अध्यक्षपद भुषविले आहे. वर्तमान स्थितीत प्रा. विरेंद्र जगताप यांनी मतदारसंघाचे दोनवेळा प्रतिनिधीत्व केले आहे.

संदर्भ सूचि .

१	अग्रवाल,आर.सी. ;	भारतीय संविधान का विकास तथा राश्ट्रीय आंदोलन का इतिहास और भारतीय संविधान	एस.चंद एण्ड कंपनी, लि, नई दिल्ली १९९८
२.	बालकृष्ण;	भारतीय संविधान के विकास का इतिहास	सुमित एल्टामाईजेस, नई दिल्ली २००८
३	लक्ष्मीकांत, एम.;	भारत की राज्यव्यवस्था	MacpvWaw&Hill Publishing New Delhi 2008
४	आंबेडकर, बी. आर.	जातिभेद निर्मुलन	सुगम प्रकाशन, नागपूर २००९
५	शिंदे, वि.रा.	भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न	कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद २००३
६	शिखरे, दा.न. (संपा);	जातीय ऐक्य	गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे, १९६१
७	शेरे, निलकंठ	आंबेडकरवाद	सुविद्या प्रकाशन, पुणे, २०११
८	पंडित, नलिनी;	जातीवाद आणि वर्गवाद	लोकवाङ्मय, मुंबई, १९९६
९	पाटिल, शरद:	मार्क्सवाद फुले आंबेडकरवाद	सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०१०
१०	पाटील, मनोहर	फुले आंबेडकरी चळवळीचे क्रांतीशास्त्र	सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०१०
११	बागडे, उमेश	महाराष्ट्राताल प्रबोधन आणि वर्ग जाली प्रभूत्व	सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०६०
१२	घोडेस्वार, देविदास (अनु.)	संविधान सभा डिबेट्स — निकाय–१	लोकसभा सचिवालय, राईट विकर पब्लिकेशान आणि डॉक्यमेंटेशन, प्रा. लि.नागपूर, २०१३

Smt. K. G. M. M. * Daryapur *

2020-21

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

SRJIS
www.srjis.com

APRIL - JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE-47

Indian Social & Research Foundation Akola ,

ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA

(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing

In Collaboration with
Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)

One Day National E- Conference

Contribution of Modern Technology in Globalization & Development of Music & All Interdisciplinary Subjects

Editor-In-Chief
Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar
MIT World Peace University School of Education, Kothrud, Pune

Editor
Dr. Gitali S. Pande
Principal , Head of Music Department, Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Co- Editor
Dr. Sunil B. Patake
Department of Music Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
S... okilabai Gawande Mahila Mahavidyalaya, Daryapur, Dist.Amravati

SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society, Dattanagar, Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046.
Website: www.srjis.com

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

मराठी भाषेच्या जागतिकीकरणामध्ये व विकासामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचे योगदान

प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे
सहायक प्राध्यापक, श्रीमती कोकीलाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय दर्यापूर जिल्हा अमरावती
मोबा. ७५८८५६६४००, E-mail hdakhare@gmail.com

Abstract

मराठी भाषा ही शतकानुगणिक अनेक टप्प्यावर काळानुरूप बदलत गेलेली आहे. प्राचीन कालखंडामध्ये तिचे स्वरूप आशय व शैलीच्या रूपामध्ये वैविध्यपूर्ण होते. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये ती अधिक सकस व कसदार बनत गेली. तिच्या विविध रूपांचे पदर हे आपल्याला भाषेच्या काव्य, कथा निमित्तानं बोली वेगवेगळ्या शैलीच्या रूपानं आजही महाराष्ट्रामध्ये व महाराष्ट्राबाहेर अवघ्या भारतातच वेगवेगळ्या स्वरूपात पाहायला मिळते. शिलालेखांची भाषा, अज्ञापत्रा ची भाषा बखरी मधली भाषा, मोडी लिपी मधली भाषा सकळा व सुंदरा यांची भाषा या सगळ्या स्वरूपामध्ये नटलेली आहे. तिचं वैविध्य जर आपण तपासून पाहिलं तर त्यामध्ये आपल्याला एक वेगळा थाट व बाज पाहायला मिळतो. जेव्हा वेगवेगळ्या प्रांतांच्या भाषेचा पदर विणला गेला, तिची सुंदरता अधिकच खुलत गेली. ही मराठी भाषा आधुनिक कालखंडामध्ये तिचे वेगळेपण घेऊन आणि भाषाशुद्धी चळवळ, भाषा अभ्यासक यांनी त्यामध्ये विविध प्रयोग केलेले दिसतात. जॉर्ज गिरसन यांच्या लिंगविस्तिक सर्वे ऑफ इंडिया कालखंडाचा विचार केला तर जग व विज्ञान प्रगत होत गेले माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग पुढे आले.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

प्रस्तावना -

माहिती तंत्रज्ञानाने या भाषेला अधिक प्रगल्भ केले आहे. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेमध्ये टिकण्यासाठी वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून तिचं वेगळेपण जोपासण्यासाठी एक आगळावेगळा प्रयोग सुद्धा केला आहे. विज्ञान युगाचा विचार केला तर आज संगणकामध्ये मराठी आलेले आहे. मोबाईल मध्ये मराठी आलेली आहे. ट्विटर ची भाषा मराठी आहे. सोबतच जर पेजर सह सर्व मल्टिमीडिया माध्यमांची भाषा मराठी आलेली आहे. आज गूगल युनिकोड या लिपीने तर शासकीय सर्व कागदपत्र संपादन करण्याचा एक महत्त्वाचा निर्णय घेतला आहे. आज न्यायालयाची भाषा मराठी आहे. बँकेच्या व्यवहाराची भाषा मराठी आहे. एवढेच काय तुम्ही एमपीएससी यूपीएससी च्या मुलाखती सुद्धा मराठीमध्येच होत असतात हा प्रादेशिक भाषांचा आणि विशेषता मराठी गौरव आहे.

संत ज्ञानेश्वरांनी

"माझा मराठाची बोलू कौतुके/ परी अमृतातेही पैजा जिंके"

असा आशावाद या मराठी माय मराठी कडून मांडला होता. मराठी भाषा अमृताची पैज लावण्याचं काम काम करत आहे.

बीज शब्द -

संगणक, आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, भाषा भगिनी, प्रमाणभाषा, बोलीभाषा ,भाषा अभ्यासक, दुभा ष क, वैद्यकीय भाषा, तंत्रज्ञानाची भाषा, सहित्याची भाषा.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

१. मराठी भाषेचा इतिहास-

कोणत्याही भाषेचा इतिहास हा तिच्या वैविध्यपूर्ण स्वरूपावर अवलंबून असतो. ती भाषा वेगवेगळ्या भाषावर प्रांता मध्ये तिने आपली रूप बदलली होती, त्या भाषांचा समावेश त्यामध्ये होत असतो बोलीभाषा ही ग्रामीण, आदिवासी, गावाकडून आलेली भाषा असेल परंतु तिच्यामध्ये अस्सलपणा, सच्चेपणा, माधुर्य हे सगळे पाहायला मिळते. मराठी च्या बोलींचा विचार केला तर अहिराणी, वऱ्हाडी, डांगी, कोकणी, हळवी, नागपुरी असा ति च्या भाषा भगिनी आहेत. या भाषा भगिनींना सोबत घेऊन तिचा विकास हा सातत्याने होत आहे. अहिराणी मध्ये लिहीत असलेल्या बहिणाबाई, आपला अहिराणी बाज व्यक्त करतात. परंतु सोबतच्या प्रमाण मराठीला समृद्ध करीत असतात. वर्हाडी मराठी मध्ये लिहीत असलेले विठ्ठल वाघ किंवा असंख्य कवी किंवा लेखक हे त्या माय मराठीला समृद्ध करत असतात . कोकणी असेल ह लबी असेल, नागपुरी असेल त्या सगळ्या भाषा भगिनी मिळून प्रमाण मराठीला विविध शब्दांचा खजाना देण्याचं काम या भाषा भगिनींनी केला आहे.

मराठी भाषा ही अपभ्रंश यामधून निर्माण झाली. तर काही भाषा अभ्यासकांच्या मते मराठी भाषा ही संस्कृतपासून झालेली आहे. या वादात न पडता मराठी उच्चार यातून मराठी आणि लोक व्यवहार पार पडावा यासाठी मराठी ही भाषा पुढे आली आहे. हा विचार संमत होतो. आज जागतिकीकरणाच्या युगा मध्ये मराठी भाषा ही साता समुद्रा कडे पोहोचल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते. भारतातील अमेरिकेमधील स्थाईक झालेले एखादं कुटुंब अमेरिकेमध्ये आपल्या कुटुंबात बोलताना मराठी भाषा बोलतो .मग त्यावर ती अमेरिकन उच्चाराचा प्रभाव जरूर असेल परंतु तो त्याठिकाणी मराठी संस्कृती टिकवून ठेवतो. वि दा सावरकरांनी जी भाषाशुद्धीची चळवळ चांलावीली होती ती आज किती महत्त्वपूर्ण ठरते असे आपल्याला पाहायला मिळते. मराठीचा ह्या प्रवासामध्ये गुजराती, अरबी, स्पेन, इंग्रजी, पोर्तुगीज या सगळ्या भाषांमधून वेगवेगळ्या गोष्टींना व शब्दांना आपल्या भाषेत सामावून घेऊन तिच्यामध्ये एक वेगळेपण निर्माण करण्याचं काम करते. इतर भाषांचा मराठी भाषेवर झालेला परिणाम हाही लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

२. आधुनिक तंत्रज्ञान व मराठी भाषा -

मराठी समाजात तंत्रज्ञानाविषयी मोठी गैरसमजूत आहे. तंत्रज्ञानाचे मराठीवर विपरीत परिणाम होतील, मराठीच्या अस्तित्वाला धोका पोहोचेल अशी भीती मराठी समाजाला आहे. अशा वेळी एक गोष्ट दुर्लक्षिली जाते की, मानवी भाषा व तंत्रज्ञान यांचे एक अतूट नाते आहे. भाषेचा विकास हा तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने होतो आणि तंत्रज्ञान जसे विकसित होईल, तशी भाषाही विकसित होत जाते. भाषा व तंत्रज्ञान यांचे संबंध हे आशय व अभिव्यक्तीच्या साधनांमधले संबंध आहेत. पण तंत्रज्ञान म्हटले की, आपल्याला एकदम संगणक व त्यावरील व्यवहारच आठवतात आणि मग गैरसमजांना सुरुवात होते.

अगदी प्रारंभिक काळात मानव आपल्या भावना हातवारे करून व चेह-यावरील हावभावांनी व्यक्त करीत होता. म्हणजे त्याच्या त्या 'अ-बोली'साठी हात व चेहरा ही साधने होती. नंतर तो हुंकार देऊ लागला, आरोळी ठोकू लागला. म्हणजे त्याला गळ्यातील 'स्वर-यंत्रा'चे ज्ञान झाले. येथे आपण 'यंत्र' हा शब्द योजला आहे. जेथे 'यंत्र' येते, तेथे 'तंत्र'ही

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Smt. K. G. M. M. V. ...pur

येते. त्याचे 'ज्ञान' येते. स्वरयंत्राचे तंत्रज्ञान विकसित होत गेले तशी मानवाची भाषा 'बोलकी' झाली. माणूस बोलू लागल्यावर त्याने आपल्या भाषेसाठी 'वर्णमाला' तयार केली. 'लिपी' तयार केली. ही वर्णमाला व लिपी हे एक प्रकारचे तंत्रज्ञानच आहे. या वर्णमालेच्या व लिपीच्या साहाय्याने भाषा आणखी विकसित होत गेलेली दिसते. त्यातून व्याकरण तयार झाले, शब्दकोश तयार झाले. 'उच्चारणा'चे तंत्रज्ञान विकसित होत गेले, त्यातून 'छंद', 'अलंकार' तयार झाले

३. मराठी भाषेची जागतिकीकरणात मजल -

वेद, पुराणे मुखोद्गत करून ती पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवली जात होती. म्हणून वेद, पुराणे स्मृतीत ठेवण्यासाठी काव्य व उच्चारण-शास्त्राशी संबंधित असे एक स्मरणात ठेवण्यासाठीचे तंत्रज्ञान तयार झाले. आधुनिक काळातील संगणकात माहिती साठवण्याचे जे तंत्रज्ञान आहे, तसेच हे मेंदूत माहिती साठवण्याचे तंत्रज्ञान होते. मराठीची वर्णमाला खूपच शास्त्रोक्त पद्धतीने तयार केलेली आहे. उच्चारासारखे लेखन करण्याचे, जोडाक्षरे वापरण्याचे सामर्थ्य मराठीच्या वर्णमालेने आपल्याला दिलेले आहे. त्याच्यामागे मोठे शास्त्र दडलेले आहे. जोडाक्षरांचा वापर व उच्चारासारखे लेखन करणारी वर्णमाला यामुळे मराठीला प्रगल्भ देणगी मिळालेली आहे. अनेक भारतीय भाषांमध्येही जोडाक्षरे नाहीत. पंजाबीत 'जितेंदर' असे लिहिले जाते, कारण त्या भाषेत मराठीसारखी सोय नसल्याने 'जितेंद्र' जसा जोडाक्षरी शब्द लिहिता येत नाही. लिपीचा शोध लागल्यावर प्रत्यक्ष लेखन सुरू झाले. शिलालेख, भूर्जपत्रे, ताम्रपट यांवर लेखन सुरू झाले. कागदाचा शोध लागला. टाईपरायटर आला. गुटेनबर्गने छपाईयंत्राचा शोध लावला आणि वर्तमानपत्रे, पुस्तके प्रकाशित करता येऊ लागली. भाषा अजून विकसित झाली.

या सगळ्यांचा विचार केला की लक्षात येईल, मानवाने आपल्या अभिव्यक्तीसाठी भाषेमागचे तंत्रज्ञान सतत विकसित करीत नेलेले आहे. हे तंत्रज्ञान भाषेच्या अभिव्यक्तीला इतके लगटून गेलेले आहे की, ते 'तंत्रज्ञान' आहे हेच आपण विसरून गेलो. ज्या भाषेमागचे तंत्रज्ञान विकसित केले गेले, ती ती भाषा विकसित होत गेली आणि ज्या भाषेमागे तंत्रज्ञान विकसित रूपात उभे राहिले नाही, ती ती भाषा लोप पावली असे दिसून येते. भाषेमागच्या तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या टप्प्यावरचे एक साधन म्हणजे संगणक व माहिती तंत्रज्ञान आहे, हे लक्षात घेतले तर कोणतेही गैरसमज अपण करून घेणार नाही.

४.मराठीपुढचे आव्हान _

तंत्रज्ञानाचे आव्हान नाहीच. प्रारंभिक काळापासून मानवाला अभिव्यक्तीसाठी जी साधने मिळाली व त्याचे तंत्रज्ञान तयार झाले, ते सर्वत्र सारखेच होते. आतापर्यंत त्याच तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने मराठीचा विकास होत आलेला आहे. आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानही त्याला अपवाद नाही. अभिव्यक्तीसाठी अनुरूप असे माहिती-तंत्रज्ञान इंग्रजीप्रमाणेच मराठीलाही तितक्याच सहज उपलब्ध आहे. आपली खरी समस्या या तंत्रज्ञानाची नाहीच, तर त्यातून आशय उभा करण्याची समस्या आहे. आजतागायत भाषेसाठी तंत्रज्ञानाची निर्मिती झाली आणि त्या तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने भाषा वाढली, असेच घडत आले आहे. मात्र माहिती तंत्रज्ञान येताच, या तंत्रज्ञानाला अनुकूल आपली भाषा करण्याचा प्रयत्न

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

केला जात आहे. त्याऐवजी आपल्या भाषेला अनुकूल तंत्रज्ञान करण्याला भाग पाडले गेले पाहिजे. असे करण्यात मराठी माणूस कमी पडतो आहे हे कबूल केले पाहिजे आणि त्याचा दोष माहिती – तंत्रज्ञानाला देता येणार नाही. जपानने आपल्या भाषेसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाकडे हा आग्रह धरला होता आणि त्यानुसार त्यांच्याकडे तंत्रज्ञान भाषानुकूल झाले.

५.जागतिकीकरण व मराठी भाषेतील बदल -

महाराष्ट्रापेक्षाही कितीतरी कमी लोकसंख्या असलेल्या सौदी अरेबियाने माहिती तंत्रज्ञानाला आपल्या भाषेनुसार बदल करण्यास भाग पाडले आहे. मग मराठी भाषकांना ते का शक्य होऊ नये? जगामध्ये हजारो भाषा बोलल्या जातात आणि हजारो लिप्यांमधून लिहिल्या जातात. तंत्रज्ञानापुढे त्या सगळ्या समान असतात. त्यामुळेच या सर्व लिप्यांचे सहअस्तित्व युनिकोडच्या साहाय्याने संगणकावर निर्माण केले गेले.

साधारण १९८०च्या दशकात संगणक उपलब्ध झाला. विशिष्ट परिस्थितीत सी-डॅकची स्थापना झाली. 'परम' हा महासंगणक तयार करण्याचे आव्हान आमच्यासमोर होते. हे काम विशिष्ट वेळेत पूर्ण करण्याचेही आव्हान होते. आम्ही या 'टाईमबाऊण्ड मिशन' मध्ये पूर्ण गढलो होतो. पण त्याचवेळी आमच्यातील काही जणांच्या एका गटाला भारतीय भाषांसाठी संगणकाचा उपयोग कसा करता येईल याचे प्रयोग करण्यास सुचवले होते. त्या गटाने यश मिळवताना केवळ भारतीय भाषांवर कामच केले नाही, तर कळपाटय़ाला प्रमाणित रूप दिले. मराठीसारख्या भाषेतील जोडाक्षरेही तयार केली. सिंधी भाषेची समस्या वेगळीच होती. सिंधीला स्वतःची लिपी नाही. त्यामुळे सिंधीभाषक देवनागरी, गुजराती व रोमन व तीन लिप्यांचा वापर करतात. त्यात कोणतेही प्रमाणीकरण नव्हते. पण सी-डॅकच्या तंत्रज्ञांनी तेही साध्य केले.

त्यामुळे संगणकावर, सुलभपणे, प्रभावीरीत्या भारतीय भाषांचा वापर करणे शक्य झाले. संगणकावर भाषा वापरायची तर त्यासाठी टूल्स द्यावी लागतात. त्यासाठी आवश्यक हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर तयार केले. वर्ल्ड प्रोसेसिंग, डेस्कटॉप पब्लिशिंग व तत्सम व्यवहारात वापरली जाणारी सॉफ्टवेअर भारतीय भाषांसाठी तयार केली. १९९०च्या सुमारास इंग्रजी भाषेच्या बरोबरीने भारतीय भाषा संगणकावर वापरणे शक्य झाले. भाषेसाठी संगणकाचा किंवा तंत्रज्ञानाचा अडथळा उरला नाही. त्याचा फायदा भारतीय भाषांमधील वृत्तपत्रांना आणि पुस्तक निर्मितीला झाला. दूरचित्रवाणी व चित्रपट क्षेत्रालाही याचा फायदा झाला. संगणकाचा उपयोग करून सबटायटल्स देणे सोपे झाले. सध्या तर दूरचित्रवाणीच्या बातम्या पाहताना एकाच वेळी अनेक पट्टय़ा सरकताना दिसतात. हा तंत्रज्ञानाचा फायदाच आहे. युनिकोडप्रमाणे आम्ही इंडियन इन्फर्मेशन स्टँडर्ड कोड तयार केला. या प्रमाणीकरणाचा सर्वच भारतीय भाषांना फायदा होत आहे.

एक कळ दाबताच लिपी बदल करणे शक्य झाले, ही आमची महत्त्वाची कामगिरी आहे. त्यामुळे भारतीय भाषांमधील मज़कूर वाचणे शक्य झाले. उदाहरणार्थ, उर्दू उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाते. पण मला उर्दूतील मजकूर देवनागरीत वाचायचा असेल तर देवनागरीलेखन पद्धतीने डावीकडून उजवीकडे लिहिलेला मजकूर माझ्या समोर

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

येतो. त्यामुळे तुम्हाला मिर्झा गालिब सहज वाचता येईल. ही तंत्रज्ञानाची किमया भाषेला उपयुक्तच आहे. तंत्रज्ञानाचा भाषेला उपयोग होतोच. संगणक तयार करणा-या संशोधकांनाही संगणकाने केलेल्या क्रांतीचा अंदाज आला नव्हता. पण संगणकाच्या, तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने मानवी संज्ञापनाने प्रचंड झेप घेतली आहे. इंटरनेट, वेब, सर्च इंजिन यामुळे मोठी क्रांती घडलेली आहे. एखाद्या ग्रंथपालाने पुस्तक शोधून द्यावे, तशी कोणतीही माहिती मला माझ्यासमोरच्या संगणकामुळे उपलब्ध होत आहे. ब्लॉग, वृत्तपत्रे, ई-बुक्स, जगातील सर्व साहित्यच आपल्या समोरच्या संगणकावर येऊ लागले आहे. आपल्या साहित्यिकांना, प्रकाशकांना याचे महत्त्व पटवून द्यावे लागेल. कोणत्याही तंत्रज्ञानापासून दूर राहण्याने आपलेच नुकसान होते, हे समजून घ्यायला हवे.

मराठी माणसाच्या स्वभावात एक दोष आहे. तो दुस-याला अनुकूल सहज वागू लागतो. व्यवहारातील उदाहरण घ्यायचे, तर एखादा रिक्षावाला हिंदीत बोलू लागला तर मराठी माणूसही हिंदीतच बोलू लागतो. तो रिक्षावाला महाराष्ट्रात येऊन सेवा देत असेल, त्याला गरज असेल तर त्याने मराठी शिकायला पाहिजे. पण तसे घडत नाही. तो त्याची भाषा बोलत राहतो आणि आपण आपली भाषा सोडतो. तंत्रज्ञानाच्या बाबतही आपण हेच करतो. आपण इंग्रजी भाषेतील तंत्रज्ञान लादून घेतो. पण असे म्हणत नाही की, तंत्रज्ञान विकणा-यांना आपली गरज लादून घेतो. पण असे म्हणत नाही की, तंत्रज्ञान विकणा-यांना आपली गरज आहे, म्हणून त्यांनी आपली भाषा स्वीकारली पाहिजे. इंग्रजीत व्यवहार करणे हे कुठेतरी आपल्याला अभिमानाचे वाटते, हा त्याचा अर्थ आहे.

इंग्रजी येणा-यांच्या पलीकडची बाजारपेठ मिळवण्यासाठी तंत्रज्ञान विकू येणा-यांनीच आता आपल्या भाषांचा वापर सुरू केला आहे. तुम्ही गुगल ॲडव्हान्स सर्चमध्ये गेलात आणि 'भाषा मराठी'वर क्लिक केले की, मराठीतील सर्व सर्च रिझल्टस् आपल्यासमोर झळकलेले दिसतील. शेकडो मराठी लोकांनी आपले मराठी ब्लॉग्ज, पोर्टल्स तयार करायला सुरुवात केली, तेव्हा गुगलसारख्या कंपनीला मराठी सेवा देणे भाग पडले. एक गोष्ट लक्षात घ्या, तंत्रज्ञानाच्या व्यापा-यांना स्थानिक भाषा, जागतिक भाषा असले काही कळत नाही, तर बाजारपेठेची भाषा कळते. महाराष्ट्राची हीच जमेची बाजू आहे.

सुमारे बारा कोटी मराठी लोकांचा प्रचंड असा एक भाषक गट म्हणजे महाराष्ट्र आहे. जगात मराठी भाषक गटाचा संख्यानिहाय पंधरावा क्रमांक आहे. आपल्या अस्मितेच्या व अस्तित्वाच्या दृष्टीने ही मोठी महत्त्वाची गोष्ट आहे. त्यामुळे आपण दैनंदिन व्यवहार मराठीतूनच करण्याचा आग्रह धरला तर आपल्याला तसे तंत्रज्ञान उपलब्ध करून दिले जाईल. संगणकावर असे तंत्रज्ञान उपलब्ध होऊ लागले आहे. ग्रामीण भागात मोबाईल वापरणा-यांची संख्या वाढू लागताच मोबाईलवरही मराठीतून तंत्रज्ञान उपलब्ध करून दिले जाऊ लागले आहे. म्हणजे मराठीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न तंत्रज्ञानाशी निगडित नाही.

६. मराठीला तंत्रज्ञानाचा अडथळा नाही- अडथळा असेलच तर तो आपल्याच मानसिकतेचा आहे. इंग्रजीचे मांडलिकत्व पत्करण्याच्या आपल्या मानसिकतेमागे तंत्रवैज्ञानिक कारण नाही, तर ते सामाजिक कारण आहे. आपण अगदी शासकीय भाषा वापरतानाही सर्वसामान्य लोकांना कळणार नाही, याची जणू काळजी घेतो. ज्ञान, विज्ञान,

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Smt. K. G. M. M. Daryapur

तंत्रज्ञान, आर्थिक-राजकीय व्यवहार, प्रशासन, न्यायव्यवस्था, आपले सर्वच व्यवहार सर्वसामान्यांना कळतील अशा भाषेत करण्याचा आग्रह आपण धरला तर मराठीला कसलीचअडचण येणार नाही.

इंग्रजी भाषा शिकण्याला महत्त्व आहे. पण इंग्रजी ही आपल्या प्रगतीतील अडसर बनता कामा नये. इंग्रजी येते तोच ज्ञानी आणि बाकीचे अडाणी ही समजूत खरी नाही. इंग्रजी बोलणा-याला विनाकारण प्रतिष्ठा दिली जात आहे. त्यामुळे इंग्रजी बोलू न शकणा-यांमध्ये उगाचच न्यूनगंड तयार होतो. त्याचा परिणाम मराठीचा अभिमान बाळगण्यावर होतो. मग इंग्रजी शाळा वाढतात व मराठी शाळा मागे पडतात. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतही चांगले मराठी शिकवण्याचा आग्रह आपण का धरत नाही? मल्याळम, तेलगू, कन्नड, तमीळ या दक्षिणात्य भाषा शिकवण्याबाबत, बोलण्याबाबत, व्यवहारात वापरण्याबाबत ते ते भाषक गट जागरूक आहेत आणि आपण तेवढे आग्रही नाही, ही आपली समस्या आहे. सध्या अनेक तरुण-तरुणींना मराठी बोलता येते, पण नीट लिहिता येत नाही. त्यांच्याकडे वही-पेन नसते, तर ते मोबाईलवर टंक करून घेतात. त्यामुळे त्यांना मराठी अक्षरांचे वळण नीट जमत नाही. ऱ्हस्व, दीर्घ नीट जमत नाही. मला वाटते की, महाराष्ट्रात सर्व माध्यमांच्या शालेय शिक्षणात प्रथम भाषा म्हणून मराठी सक्तीने शिकवली जायला हवी.

आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी. भाषा नेहमी दोन पातळ्यांवर अभिव्यक्त होत राहिली आहे. साहित्याची भाषा व दैनंदिन लोकव्यवहाराची भाषा. अभिजनांची भाषा व बहुजनांची भाषा. या दोन्ही प्रकारच्या भाषांमध्ये खूपच तफावत आढळते. ही दरी दूर केली पाहिजे. भाषेचे सुलभीकरण व्हायला हवे. मराठीसाठी आग्रही राहिले पाहिजे. इंग्रजीचा वृथा अभिमान सोडला पाहिजे. सध्या दिसणारे चित्र असे आहे की, ग्रामीण भागातही मुले इंग्रजी शाळांमध्ये जात आहेत. या शाळांमधून मराठी असून नसल्यासारखीच असते. त्यामुळे या मुलांना मराठी नीट बोलताही येत नाही की, लिहिताही येत नाही. या इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमधील शिक्षकांना इंग्रजी नीट बोलता येत नाही. त्यामुळे हे शिक्षक व मुले यांचा बहुतेक संवाद मराठीतूनच होतो.

साहजिकच या मुलांना इंग्रजीही नीट बोलता अगर लिहिता येत नाही. कोणतीच भाषा चांगली येत नाही, तो समाज अभिव्यक्त होऊ शकत नाही. त्याच्या विकासात अडथळा येतो याकडे आपले दुर्लक्ष होत आहे. हे असे अर्धवट इंग्रजी शिकवून आपल्या मुलांमध्ये न्यूनगंड निर्माण करण्यापेक्षा तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्याला मराठी भाषेतून जागतिक बाजारपेठेच्या संपर्कात ठेवू या.

निष्कर्ष -

१.मराठी ही ज्ञान-विज्ञानाची भाषा व्हायला हवी. केवळ व्यावहारिक भाषा, बोलीभाषा एवढेच तिचे स्वरूप नको.

२. तंत्रज्ञान वेगाने विकसित होत आहे. दर अठरा महिन्यांनी ते द्विगुणित होते आहे. आपल्या हातातील मोबाईलमध्येच सुपर कम्प्युटरची क्षमता आली आहे.

२. जपानने इंग्रजी-जापनीज असा एक मोठा प्रकल्प १९८० मध्ये हाती घेतला होता. त्या प्रकल्पात आता पाचव्या पिढीचा संगणक तयार झाला आहे. हे मोठे आव्हान होते. अर्थात मानवी मेंदूची क्षमता अशा संगणकांहून अधिक आहे. भाषेबाबत तर संगणक मेंदूच्या क्षमतेहून मागेच राहतील. लहान मुलालाही जे भाषेतून अभिव्यक्त करता येईल

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Smt. K. G. M. M. D.

ते संगणकाला शक्य नाही. तरीही तंत्रज्ञ अनेक सॉफ्टवेअर विकसित करीत आहेत. मराठीसाठीही रिसर्च सेंटर असावे असा विचार आम्ही मांडला होता. सरकारने हे सेंटर मंजूरही केले आहे. पण हे सातत्याने करावे लागणारे काम आहे. महाराष्ट्रात पारमार्थिक भाषेतून संतसाहित्याची निर्मिती झाली होती.

३. संतसाहित्याचे मल्टिमीडियात रूपांतर करण्याचा प्रयत्न वीस वर्षापूर्वी सी-डॅकने केला होता. त्यावेळी ते आताच्या इतके सहजसाध्य नव्हते. पण सी-डॅकने त्यात यश मिळवले होते.

इतकेच सांगायचे की, जीव तेथे भाषा आहे.

४. पशू-पक्ष्यांचीही भाषा असतेच. मुंग्यांची व मधमाश्यांची भाषा उलगडण्यात माणसाला यशही आले आहे. पण या भाषा योग्य तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे विकसित झालेल्या नाहीत.

५. माणसाने तंत्रज्ञान उभारून आपल्या भाषा विकसित केल्या. आता डिजिटल युगात डिजिटल तंत्रज्ञान वापरूनच दैनंदिन व्यवहार केले जाणार आहेत. ६. अशावेळी भाषिक व्यवहारासाठी तंत्रज्ञान अपरिहार्य ठरणार आहे. तंत्रज्ञान झिडकारून भाषा टिकणार नाही. भाषेचा लोप म्हणजे संस्कृती नष्ट होणे होय.

७. त्यामुळेच भाषेमागे तंत्रज्ञान भक्कमपणे उभे करावे लागेल. भाषा ही तंत्रज्ञानाला आव्हान असते व ती आवाहनही करते. भाषा व तंत्रज्ञान या दोघांनीही परस्परांना कवेत घेऊन पुढे जायला हवे.

संदर्भ -

मराठी भाषेचा उगम आणि विकास
द लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया जॉर्ज गिअर सन
इंटरनेट सोर्स ऑफ आर्टिकल.
मराठी भाषा समृद्धी- लेख
मराठी भाषेतील तंत्रज्ञान लेख
मराठी भाषा युनिकोड लेख

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies